

* * * *Archeologičeskie issledovanija v Starom Orchee, Chișinău, „Știința”, 1991, 157 p.*

Orașul medieval Orheiul Vechi, cercetat pentru prima dată de către arheologul G. D. Smirnov, a atras atenția multor istorici, fiind cunoscut ca una din cele mai interesante așezări din teritoriul dintre Nistru și Prut. Despre acest oraș s-au scris mai multe monografii și câteva zeci de articole cu caracter științific și de popularizare. Cercetările arheologice, efectuate pe parcursul mai multor ani, au arătat că în regiunea respectivă există o concentrare de culturi arheologice datând din cele mai vechi timpuri și până în perioada medievală. Volumul de față reprezintă o culegere de zece studii — redactate în limba rusă — referitoare la rezultatele investigațiilor arheologice care au fost efectuate în ultimii ani în zona Orheiului Vechi. Materialele prezentate aparțin perioadei cuprinse între sfârșitul mileniului I î.d. Chr. și sfârșitul secolului al XIV-lea d. Chr.

În primul articol, semnat de P. P. Birnea, *Din istoria cercetării Orheiului Vechi (1946—1955)* se relatează despre încercările investigațiilor arheologice în această regiune. Autorul nu neglijează importanța investigațiilor efectuate sub conducerea lui G. D. Smirnov, însă, bazându-se pe cercetările ulterioare, face o critică a rezultatelor obținute în perioada inițială de studiere a orașului respectiv. P. P. Birnea infirmă teza conform căreia orașul Orheiul Vechi își începe existența în secolul al XIII-lea, având o populație „slavo-volohă” și arată că acest centru urban a fost construit de către tătari pe un loc pustiu, între anii 1334—1357. Cercetătorul pledează pentru o lărgire considerabilă a perimetrului orașului analizat și stabilește cronologia diferitelor construcții, complexe ceramice etc. Fiind de acord cu G. D. Smirnov în ceea ce privește distrugerea orașului de către oștirile ruso-lituaniene în anul 1362, după victoria obținută asupra tătarilor, autorul subliniază că această dată nu semnifică dispariția Orheiului, deoarece cele mai târzii monede au fost bătute acolo între anii 1367—1368. După părerea acestui cercetător, cauza încetării vieții în Șehr al-Gedid a fost slăbirea puterii Hoardei de Aur ca urmare a luptelor interne din Imperiul Djucid și a presiunii statului moldovenesc. Pe baza materialului numismatic ca și a redatării diferitelor construcții, autorul demonstrează că „perioada moldovenească” din istoria orașului a început nu la răscrucea secolelor XIV—XV, cum se considera până acum, ci mai târziu, cu precădere în timpul domniei lui Alexandru cel Bun. De asemenea, se arată că Orheiul Vechi atinge apogeul dezvoltării sale nu pe la mijlocul secolului al XVI-lea, când, fiind nimicit de turco-tătari, încetează să existe ca oraș, ci în a doua jumătate a secolului al XV-lea, iar în prima jumătate a secolului al XVI-lea se observă o decădere în dezvoltarea acestei așezări urbane. Comparând rezultatele cercetărilor efectuate de către G. D. Smirnov, cu cele obținute în urma investigațiilor ulterioare, P. P. Birnea încearcă să clarifice diferite aspecte ale evoluției vieții orășenești de la Orheiul Vechi.

Materialele legate de aspectul cultural Poienești-Lucașevca sunt prezentate de M. E. Tkaciuk în articolul *Noi date în cercetarea monumentelor aspectului Poienești-Lucașevca*. Făcând o scurtă prezentare istoriografică a problemei și arătând complexitatea ei, autorul ajunge la concluzia că principala sarcină a cercetărilor științifice, legate de aspectul cultural respectiv, constă în amplificarea săpăturilor și în punerea în circulație a noilor materiale. Articolul are un caracter descriptiv și include analiza materialului descoperit în anii 1986—1988 în localitatea Trebujeni.

În articolul *Rezultatele cercetărilor din așezarea de la Scoc*, N. P. Tel'nov prezintă rezultatele principale obținute în urma săpăturilor efectuate în anii 1982—1988. În studiu sunt discutate caracteristicile așezării, a locuințelor, a instalațiilor pen-

tru încălzit și a celor metalurgice, a gropilor de provizii, a diferitelor obiecte din metal, piatră, lut, os, corn etc. Autorul încearcă să compare materialul descoperit cu cel cunoscut în alte așezări din teritoriul dintre Nistru și Prut, să deducă ocupațiile de bază ale populației așezării studiate. Cu toate că n-au fost descoperite monede și alte obiecte bine datate, N. P. Tel'nov consideră că pe baza întregului material așezarea de la Scoc exista în secolele VI—X. După părerea autorului, inventarul ceramic și observațiile stratigrafice sunt suficiente pentru a evidenția trei etape cronologice: I — secolele VI—VII; II — secolele VIII—IX; III — secolele IX—X, atribuite aspectelor culturale Praga—Korčjak, Luka—Rai-kovetzkaja și fazei inițiale a „culturii vechi rusești”. Prin urmare, cercetătorul consideră această așezare drept „slavă” în întreaga sa perioadă de existență. În unele cazuri, autorul evidențiază și influența sud-slavă („cultura balcano-dunăreană”), semnalând totodată și prezența fragmentelor de ceramică de tip Saltovo. În concluzie, se afirmă că „materialul descoperit și analizat facilitează rezolvarea problemelor legate de geneza și dezvoltarea culturii slave de tip Luka-Raikovetzkaja, compararea acestui aspect cu cultura balcano-dunăreană și veche-rusă, studierea activității de producție și a relațiilor sociale la slavi în ajunul formării statului vechi rus”.

R. A. Rabinovici în articolul *Așezarea din perioada veche rusă de pe promontoriul Peșlera* afirmă că, înainte de întemeierea Orașului Nou de către tătari, pe acest teritoriu a existat o așezare „veche rusă”. Autorul argumentează acest fapt prin descoperirea, în urma săpăturilor efectuate în anul 1985, a unei locuințe și a resturilor unui cuptor de piatră. Pe baza fragmentelor ceramice din cuptor și de pe podeaua locuinței, cercetătorul datează descoperirea în secolele XI—XII și stabilește existența unui orizont cultural din perioada „veche rusă”, care precede orizontul din vremea Hoardei de Aur.

Monumentele originale, lăsate de o populație nomadă, sunt analizate de V. D. Gukin în studiul *Sculptura cumană de la Orheiul Vechi*. Bazându-se pe datele izvoarelor scrise despre campaniile cumanilor, cercetătorii nu pun la îndoială prezența acestor nomazi pe teritoriul dintre Nistru și Prut. Acest fapt însă este deocamdată slab argumentat din punct de vedere arheologic. În interfluviul pruto-nistrin sunt cunoscute doar două morminte certe ale cumanilor, dar și acestea sunt mai puțin cercetate. În această privință o importanță deosebită are descoperirea unui fragment de sculptură în piatră, care, după părerea autorului, îndeplinea funcția de indicator pentru trecerea peste râul Răut. Analizând acest fragment, cercetătorul îl atribuie cumanilor și îl datează la sfârșitul secolului al XI-lea și începutul secolului al XII-lea. Descoperirea fragmentului amintit îmbogățește cunoștințele noastre despre prezența elementului cuman în epoca medievală timpurie în vecinătatea populației sedentare din partea centrală a Moldovei dintre Nistru și Prut.

În articolul *Locuințele din perioada Hoardei de Aur de la Orheiul Vechi*, T. F. Reaboi cercetează tipologia construcțiilor orășenești din „Orașul Nou”, utilizând principiul de clasificare elaborat de A. P. Rappaport. Sunt analizate locuințele adâncite și de suprafață, structura lor în plan și construcția instalațiilor de încălzire. Stabilind prezența unui asemenea tip de locuințe, cum sunt iurtele, autorul confirmă teza împletirii, trăsăturilor nomade și sedentare în viața și cultura Hoardei de Aur.

P. P. Birnea, în articolul *Noi materiale din Orheiul Vechi*, informează cititorul despre rezultatele investigațiilor efectuate în anul 1983, care până în prezent n-au fost introduse în circuitul științific. Autorul descrie obiectele descoperite în două complexe din diferite perioade. Obiectele din primul complex sunt clasificate în funcție de materialul din care au fost lu-

Arheologia Moldovei, XVI, 1993, p. 321—334.

crate, în două grupe; obiecte din cupru și din fier. Cercetătorul datează acest complex în secolul al XIV-lea și, pe baza analizei făcute, ajunge la concluzia că în perioada respectivă producția de metal a atins un înalt nivel de dezvoltare și că aici se practica agricultura. Complexul al doilea, considera P. P. Birnea, reprezintă un depozit al unui locuitor din orașul moldovenesc, în care erau păstrate uneltele și alte obiecte necesare în gospodărie.

Un loc aparte îl ocupă articolul lui A. P. Gorodenco, *Relații semantice între toponimele „Trebujeni” și „Golănești”*, consacrat cercetării toponimiei așezărilor din perioada postorhiană. În studiu se discută despre satul Trebujeni, care este atestat documentar în anul 1576. În prima sa mențiune scrisă acest sat apare cu numele de „Golănești”, iar la sfârșitul secolului al XVI-lea se întâlnește și sub denumirea de „Trebujeni”. Apoi, timp de peste 150 ani documentele menționează ambele toponime, însă nicăieri nu se afirmă că ele ar reprezenta același sat. Pe baza analizei izvoarelor documentare, autorul conchide că cele două toponime reprezintă două părți ale aceluiași sat. Prin urmare, ele apar nu în calitate de indicatori teritoriali, ci semnifică apartenența (proprietarul) acestor teritorii. Pierzând această calitate pe la 1741, toponimul „Golănești” este înlocuit definitiv de toponimul „Trebujeni”.

S. N. Travkin, în studiul *Descoperirile monetare din Orheiul Vechi în anii 1988—1989*, analizează 15 monede, dateate în secolele XIV—XVII. Autorul atrage atenția asupra unui fapt interesant; un număr considerabil de monede, mai ales cele din secolul al XVII-lea, când orașul se afla în decădere, transformându-se într-o simplă așezare sătească, sunt suedeze sau reprezintă o imitație a acestora. Din nefericire, autorul se limitează doar la această constatare și nu încearcă o explicație a fenomenului semnalat.

O importanță aparte, după părerea noastră, are studiul lui A. A. Nudelman *Monedele de aur aflate în circulație în Moldova*. Autorul prezintă pentru prima dată în literatura științifică de specialitate topografia descoperirilor de monede

medievale de aur, referitoare la perioada secolelor XIV—XVII, din spațiul carpato-nistrian. În studiu sunt înregistrate, cartografiate și topografiate 64 de cazuri de descoperiri monetare. Comparând materialul descoperit pe teritoriul Moldovei cu cel din alte teritorii, cercetătorul arată că numărul redus de monede din secolele XIV—XVI este un fapt caracteristic nu numai pentru Moldova, ci și pentru întreaga Europă, până la așa-numita „revoluție a prețurilor”. Circumspect, numismatul folosește metoda retrospectivă, separând monedele de aur emise în secolul al XVI-lea, dar descoperite în componența unor tezaururi din secolul al XVII-lea. În *Anexe* este prezentată informația referitoare la fiecare monedă în parte. Pe baza acestor statistici, dar și folosind pe larg informațiile izvoarelor scrise, autorul prezintă tabloul circulației monedelor de aur în diferite perioade.

Volumul pus în discuție reflectă anumite etape cronologice și nu are pretenția tratării exhaustive a istoriei regiunii Orheiului Vechi. Remarcabile sunt materialele privitoare la circulația monedelor de aur pe teritoriul Moldovei, ca și cele referitoare la cercetarea relațiilor semantice dintre anumite toponime și la atribuirea etnică și cronologică a unor monumente originale descoperite în urma investigațiilor. Un dezavantaj al unor studii (referitoare la perioada cuprinsă între mijlocul mileniului I d. Chr. și începutul mileniului al II-lea d. Chr.), după părerea noastră, este interpretarea unilaterală a problemelor, având drept punct de plecare un clișeu specific fostei istoriografii sovietice. Fără îndoială, astfel de culegeri sunt necesare și se bucură de un deosebit interes atât în rândurile specialiștilor, cât și a celor interesați de problematica adusă în discuție. Considerăm, totuși, că apariția acestei colecții în limba română, precum și însoțirea materialelor de rezumate în limbi de largă circulație i-ar fi lărgit audiența în rândul specialiștilor în problemele trecutului spațiului românesc.

IGOR CORMAN

WIL ROEBROEKS, *From Find Scatters to Early Hominid Behaviour: A Study of Middle Palaeolithic Riverside Settlements at Maastricht — Belvédère (The Netherlands)*, *Analecta Praehistorica Leidensia*, 21, Publications of the Institute of Praehistory, University of Leiden, Leiden, 1988, 196 pp., 158 figs., 32 tables

The 21st issue of the well-known and valuable series of APL is dedicated to presentation of the results of archaeological excavations in the Middle Palaeolithic open-air sites at Maastricht — Belvédère, volume due to W. Roebroeks. These sites are located in southern part of the Netherlands (province of Limburg) on the left bank of river Maas. Before it became known as a Palaeolithic site, the Belvédère loess and gravel-pit had attracted from 19th century the attention of collectors for several generations because Pleistocene fossils had been found in its exposures. In order to explore the sites affected by the pit (still being exploited by a commercial quarrying firm) an archaeological project was developed by the Institute of Praehistory of the University of Leiden between 1980 and 1988. The interdisciplinary research of the pit which consists largely in a virtually uninterrupted series of archaeological rescue excavations is still being continued. The present volume deals with the results of the 1980—1985 excavations. He has nine chapters and four appendix (contributions of three others specialists). After a *Historical Introduction and Background* (pp. 1—7) it is presented *The Geology of Belvédère Pit and Its Wider Geographical Setting* (pp. 9—24): lithology and lithostratigraphy of Middle and Late Pleistocene deposits, containing seven units and more subdivisions. The faunal remains from the various deposits present a picture of their climate and environment time formation and of archaeological assemblages. The Unit IV—C contain several archaeological assemblages in a primary context and also a large amounts of palaeontological material (mammal and molluscan remains).

Chapters 3 to 7 (pp. 25—116) present the results of the archaeological research in Units IV — VI, carried out from

1980 to 1985, as well as a brief description of latter excavations. There are ten areas = sites A — K with a total excavated surface of 1,078 m². The sites B (lower level), C and G belong to Unit IV — C — I and the sites A, D, F, H, K, to Unit IV — C — III. Unit V yielded only a few archaeological remains (the site B, upper level) whereas the sites J and E belong to Unit VI. The richest flint assemblages were discovered in the sites C and J and include as artefacts types: scrapers, retouched or just-used flakes, backed knives, perforators, points, handaxes (one of them of Micoquian type) as well as a large number of cores prepared in the “Levallois” technique.

Chapter 8 (pp. 116—131), deals with the evaluation of the palaeoenvironmental and dating evidence for the most important archaeological phenomena in the pit, the Unit IV — C sites. Based on recent sedimentological, palaeofaunal (vertebrate and molluscan) and palaeobotanical evidences, the author pointed out that the Unit IV—C assemblages appear to “a warm temperate intra-Saalian climatic phase between the Holsteinian and the advance of the Saalian ice sheet in the Central Netherlands”. Using the absolute dating results (EPL and ESR) this warm-temperate period can be placed roughly around 250 ka.

In the last chapter (pp. 133—150): *The Belvédère “Data”: Implications for the Interpretation of Hominid Behaviour in the Middle Palaeolithic*, W. Roebroeks pointed out some important observations and conclusions. The evidence obtained in refitting flint from the Unit IV sites indicate that these “sites” represent only one stage of a complex system of production, transport and discard of artefacts. The production of flint artefacts intended to be used elsewhere results in differ-

rent assemblages than the ad hoc production of flakes for local use; discussed data from a large European context show that there it is indeed a relations between the transport of flints and certain "economical" forms of core reduction: frequently retouched objects are usually found at a greater distance from their raw material source than artefacts that show no sign of retouching. He also suggests that the spatial incongruity of the various stages of flint processing could provide a key to the "Mousterian problem". Taking into consideration the associated occurrence of artefacts and poorly bone material, there are also discussed the data related to elements introduced by hominids (a consequence of scavenging or hunting practices). Despite the results of the analysis of wear traces on the artefacts from site G (see A. L. van Gijn, Appendix I, pp. 151—157) the author sustain the opinion in which "the current available data do not yet permit us to choose between these two options". The Appendix II—IV (pp. 159—169) present: a note concerning the spatial analysis (P. van de Velde); the

identification of haematite as the colouring agent in red ochre from sand deposits of the Site C by means of X-ray diffraction analysis (G.E.S. Arps); a presentation of the Middle Palaeolithic surface sites in South Limburg (W. Roebroeks). Finally, the volume is completed by a very consistent part of references, as well as by summaries in English and Dutch. Last, but not least, we can remark exceptional quality of the rich set of illustration. The work of W. Roebroeks presents in a modern methodological manner the preliminary results of excavations in the pit at Belvédère; "new discoveries may lead to a different interpretation of the geological context of the archaeological finds than that presented in this volume". Despite this fact, the complete-presented and pertinent interpreted archaeological and interdisciplinary research data contribute to make from this book a very useful and valuable first monograph work dealing with the oldest well-dated material remains of Pleistocene human activities in the Netherlands.

CORNELIU BELDIMAN

* * * CHIPPED STONE INDUSTRIES OF THE EARLY FARMING CULTURES IN EUROPE, seria *Archaeologia Interregionalis*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1987, 566 p.

Volumul conține lucrările prezentate la simpozionul internațional dedicat industriilor pietrei cioplite din primele culturi neolitice ale Europei, ținut la Cracovia—Mogilany, în octombrie 1985. În afară de materialele teoretice, cu caracter general, prezentate de editorii culegerii, Janusz K. Kozłowski și Stefan K. Kozłowski, volumul conține comunicări referitoare la specificul industriilor litice din diferite țări ale Europei: 5 pentru țara gazdă a simpozionului, câte două pentru Franța, Italia, Iugoslavia și Ungaria, câte una pentru Grecia, Bulgaria, România, U.R.S.S., Slovacia, Germania, Belgia, Olanda, Spania.

În timp ce pentru paleolitic se acordă utilajului litic cioplit o atenție aproape exclusivă, în schimb în neolitic a fost considerat multă vreme de importanță secundară, poate și pentru faptul că noua etapă din dezvoltarea omenirii este, chiar prin denumire, o perioadă a pietrei slefuite. Totuși complexitatea procesului de trecere de la economia paleolitică la cea producătoare a impus cercetării arheologice, în ultima vreme, evaluarea atentă a tuturor categoriilor de vestigii arheologice, pentru definirea modelului optim al fiecărei zone de trecere la neolitic, în funcție de condițiile concrete. Înțelegerea realităților locale este practic imposibilă în cazul urmării procesului neolitizării doar la o scară micro-zonală, ceea ce a impus desfășurarea mai multor întâlniri arheologice europene (Nitra, Sarajevo, Köln, Cracovia, Lyon, s.a.), care au reușit, în bună parte, să impună spiritul comparatist în abordarea manifestărilor atât de diversificate ale acestui fenomen istoric crucial pentru destinele umanității.

Deși modul de viață neolitic se deosebește net de cel paleolitic, rămâne totuși o punte de legătură esențială între cele două mari epoci: industria litică cioplită. Această categorie de artefacte, dacă e studiată cu deosebită atenție, sub toate aspectele tehnico-tipologice, poate constitui un barometru extrem de sensibil al înnoirilor care marchează trecerea graduală a diferitelor comunități de la paleolitic la neolitic, ca urmare a descoperirii sau adaptării unor noi forme de viață economică. Noile indeletniciri presupun și unelte adecvate, pentru producție sau pentru prelucrarea produselor rezultate; reține arheologului și traseologului misiunea de a discerne aceste modificări, uneori infime și de a le conferi explicația și semnificația istorică reală. Este ceea ce în mare măsură au reușit să realizeze lucrările volumului pe care-l recenzăm, pornind de la trecerea în revistă a cercetărilor dintr-o mare parte a Europei, cu privire la rolul industriei litice cioplite în dovedirea continuității sau discontinuității în procesul de tranziție de la epipaleolitic/mezolitic la neolitic (J. K. Kozłowski, p. 8).

Chiar de la început, St. K. Kozłowski a propus un termen generic (pre-neolitic), care să sintetizeze toate manifestările

mezolitice târzii, imediat anterioare apariției culturilor neolitice cu ceramică (p. 9—18), precizându-se că acesta nu este echivalent cu neoliticul aceramic. După părerea noastră, termenul incumbă însă o mare doză de ambiguitate, în primul rând din punct de vedere cronologic, dar și cultural (de ex., în ce constă baza sa economică?). Esența pre-neoliticului ar fi apariția și răspândirea preliminară a unor forme de viață neolitică, în mediul culturilor mezolitice locale — forme care se vor impune apoi treptat până la formarea unui neolitic pe deplin cristalizat. În această accepție, nu e prea clară deosebirea față de conceptul deja încetățenit al neoliticului aceramic (sau pre-ceramic). În concepția autorului, ipoteza sa ar largi din punct de vedere temporal schema procesului de neolitizare și ar pune mai bine în evidență aspectele lui locale.

În mod normal, discutarea concretă a problemelor legate de neolitizare a pornit chiar cu zona care a adus pentru prima dată în atenție posibilitatea existenței stadiului aceramic în Europa: Grecia. Cercetătoarea franceză Catherine Perles (p. 19—39) pune sub semnul întrebării concluziile mai vechii ale lui V. Milojević și D. Theoharis, observând că așezările „preceramice” sunt în acele locuri unde se întâlnește apoi și neoliticul vechi, fără să existe însă acolo și urme mezolitice. Reinterpretând materialele litice de la Argissa și din altă stațiune, autoarea ajunge la concluzia că acestea sunt foarte apropiate de cele ale neoliticului vechi, neexistând semne ale unei tradiții mezolitice. În plus, ca și M. Gimbutas odinioară, exprimă îndoieli dacă orizonturile „preceramice” nu au conținut cumva și fragmente ceramice, care, la vremea respectivă, au fost interpretate de descoperitori drept intruziuni din straturile superioare. Oricum, săpăturile pe baza cărora s-a avansat ideea neoliticului aceramic în Grecia au fost mult prea restrânse, pentru a se putea afirma cu deplină certitudine concluzii de o asemenea importanță istorică. Așa cum au afirmat la discuții Marcel Otte și J. K. Kozłowski, e necesar, pe de altă parte, să se accentueze mai mult comparațiile cu Orientul Apropiat, cu Anatolia indeosebi, pentru a se înțelege fazele tranziției spre neolitic în Grecia.

Deosebit de interesante sunt considerațiile lui Ivan Gatsov despre industria litică a așezării de la Usoye, din Bulgaria de NE (p. 41—49), deoarece în această zonă, la fel ca și în unele regiuni de la noi (Dobrogea, estul Munteniei), locuirea neolitică începe mai târziu, la un nivel cronologic corespunzător Vinței și Dudeștiului și nu există concordanță cu utilajul cioplit al primelor culturi cu ceramică din Balcani. În schimb, se semnalează o tradiție epigravetiană, ceea ce pune problema unor contacte strânse între grupuri epipaleolitice foarte târzii și populații neolitice evolute, primele tre-

când și ele la modul de viață neolitic, însă prin păstrarea unor caracteristici litice proprii.

Cercetătoarea americană *Barbara Voytek* analizează inventarul litic al așezării vinčiene Selevac (Serbia), în comparație cu cel al stațiunii asemănătoare de la Gomolava (p. 51 — 73), concluzionând, printre altele, că, în urma sedentarizării, comunitățile neolitice au trebuit să închege un sistem de alianțe permanente și vaste, pentru a elimina riscul unei sistări a aprovizionării cu materii prime. Cu timpul însă, se recurge, într-o tot mai largă măsură, la rocile locale.

Depășind oarecum cadrul tematic al simpozionului, *Ivana Radovanović* analizează o succesiune de industrii litice din Vinča B până în Hallstatt, provenind din stațiunea sârbă Petnica (p. 95 — 105), unde s-au întâlnit 12 varietăți de silex.

Cercetătorul bucureștean *Alexandru Păunescu* analizează industriile litice ale neoliticului vechi din România, prin comparație atât cu fondul anterior, cât și cu evoluția ulterioară, din neoliticul mijlociu (p. 75 — 94), rezultând că, pe măsură ce avansăm spre est, cu atât se constată o persistență mai mare a formelor tardenoisene. Pe de altă parte, primele complexe neolitice cu ceramică (Starčevo — Criș și Ciumești) au un inventar litic asemănător cu cel al neoliticului vechi din Tesalia, bazat mai ales pe lame, în timp ce culturile celui de al doilea val sudic (Vinča, Dudești, Hamangia), ca și ceramica liniară cu „capete de note” cunoscute predominant a gratoarelor. Ar fi fost de dorit ca analiza să se sprijine, așa cum s-a făcut pentru alte țări, nu numai pe considerații tipologice, ci și tehnologice, referitoare la tehnica debitajului. De asemenea, problema aprovizionării cu materii prime ar fi trebuit privită mai nuanțat, pe zone, având în vedere vastitatea teritoriului analizat.

Pentru partea sud-vestică a fostei Uniuni Sovietice, *N. D. Telegin* realizează o amplă sinteză istorică cu privire la industria litică a culturilor neolitice și eneolitice, din mileniiile V — III (p. 543 — 557), care se grupează în trei mari areale, cu bază economică diferită: a) cu predominarea agriculturii; b) cu predominarea creșterii vitelor; c) cu menținerea predominantă a vechilor indeletniciri de vânat-pescuit, chiar după adoptarea ceramicii. Pentru majoritatea cazurilor se iau în discuție legăturile cu fondurile mezolitice anterioare; surprinde faptul că același lucru nu e făcut și pentru cultura bugo-nistrăiană, unde se analizează doar complexe din fazele II — III, evitându-se abordarea problemei existenței sau inexistenței primei faze („aceramică”), propusă de V. I. Markovič, pe baza descoperirilor de la Soroca. Chiar dacă nu se poate generaliza, este interesantă observația pe care o face autorul pentru aria culturii Nipru — Donei, anume că o cauză a caracterului microlitic al uneltelor poate fi și lipsa materiilor prime, nu neapărat menținerea unor tradiții mezolitice. Pe de altă parte, credem că e discutabilă ipoteza, potrivit căreia degradarea tehnicilor de preparare a silexului, pe care autorul o observă în eneolitic, s-ar datora răspândirii metalului, deoarece robustețea pieselor nu înseamnă neapărat „degradare”, ci o mai mare eficiență a uneltei, iar cunoștințele de metalurgie și repertoriul uneltelor de aramă erau încă departe de a pune problema diminuării producției uneltelor de piatră; să nu uităm că cele mai bine realizate seceri-cosoare de silex apar tocmai în Bronzul târziu, când existau și numeroase seceri de bronz. În fine, considerăm că aprecierile tehnico-tipologice asupra materialului de silex ar fi câștigat în profunzime dacă ar fi fost coroborate cu datele traseologice, de altfel bogate și mult utilizate în arheologia fostă sovietică.

Două studii ale cercetătoarelor maghiare *Erzsebet Bacskay*, *Katalin Siman* (p. 107 — 130) și *Katalin Biro* (p. 131 — 167) analizează industriile litice ale primelor culturi neolitice din diferite zone ale Ungariei: Criș-Körös și ceramica liniară. Pentru prima cultură este evident că nu prezintă nici o legătură cu complexele mezolitice locale, având clare afinități cu sudul, în timp ce pentru a doua cultură legătura cu populația mezolitică rămâne o problemă încă deschisă, în primul rând pentru că mezoliticul nu e cunoscut decât foarte slab în Ungaria, iar în al doilea rând, deoarece utilajul litic al ceramicii liniare e de o mare simplitate tipologică, neavând caractere clar distinctive, care să favorizeze comparațiile.

Studiul de sinteză al cercetătoarei poloneze *Malgorzata Kaczanowska* (p. 175 — 185) abundă în concluzii de mare

importanță istorică, cu privire la originea și evoluția ceramicii liniare din Polonia. Astfel, industria litică a acestei culturi nu se leagă de tradițiile mezolitice din Polonia, nici nu prezintă legături cu complexele culturii Starčevo, având în schimb afinități tehnico-tipologice cu complexele vinčiene, ceea ce constituie o dovadă în plus despre nașterea relativ târzie a ceramicii liniare, oricum după impactul vinčian. Când o comunitate colonizează o nouă regiune vine cu materia primă din sursele zonei de origine, ceea ce indică o cunoaștere slabă a resurselor din regiunea recent luată în stăpânire. Între diferitele tipuri de silex, de regulă este utilizat silexul mai bun calitativ, chiar dacă distanța până la sursă e mai mare. Pe parcursul întregii evoluții a culturii ceramicii liniare nu se produc modificări esențiale în utilajul litic. Se observă, de asemenea, că aria de răspândire a grupelor locale ale culturii ceramicii liniare, stabilite pe baza ceramicii nu se suprapun cu regiunile în care domină o anumită materie primă și o anumită variantă de prelucrare a silexului. În fine, mai reținem că oscilațiile destul de mari ale inventarelor de silex din așezări situate la distanțe destul de mici (diferențe stabilite prin măsurări atente ale pieselor) s-ar explica fie prin funcțiile diferite ale acestor așezări în cadrul unui organism economic comun, fie ca rezultat al unor tradiții locale; și într-un caz și în altul, se pune deci problema unei specializări supra-locale.

Bogdan Balcer urmărește procesul neolitizării treptate a întregului teritoriu al Poloniei, pe baza corelațiilor dintre diferitele tipuri de industrie litică și culturile ceramice. Autorul observă că industriile au în genere o arie mai largă de răspândire și o persistență mai îndelungată decât culturile sau fazele acestora. El stabilește 5 tipuri de industrii ale silexului, care ar marca cuprinderea în 4 etape a teritoriului Poloniei în sfera neoliticului. Credem totuși că e întrucâtva forțat să se extindă genericul de neolitic timpuriu pentru orice primă manifestare neolitică din diferite zone, fără să se țină seama de poziția lor cronologică reală, în contextul evoluției de ansamblu. Autorul dă o explicație interesantă și plauzibilă pentru prezența unor tradiții mezolitice în industria silexului din neoliticul timpuriu, care ar fi urmarea firească a faptului că în prima etapă a neoliticului continuau o serie de indeletniciri anterioare, ce necesitau aceleași tipuri de unelte; ulterior, aceste tradiții, puternice la început, devin relieve, cu însemnătate secundară. Deci, e greu ca industriile litice neolitice să fie pușe precis în legătură cu culturile mezolitice locale.

Observații cu caracter regional expune *Lucyna Domańska*, cu privire la industria litică a culturii ceramicii liniare din Kujawia (p. 351 — 359). Prezența silexului jurasic, cracovian, indică faptul că în Kujawia comunitățile ceramicii liniare au ajuns din sudul Poloniei, iar în așezările în care predomină silexul local, baltic, se observă și un inventar similar cu cel al mezoliticului târziu, ceea ce ar dovedi neolitizarea grupurilor epimezolite locale. Interesantă e observația că predominarea unui anumit tip de silex într-o așezare determină prezența mai evidentă a unor tipuri de unelte.

Ewa Niesiolowska-Sremiowska indică particularitățile industriei silexului într-o zonă mai târziu neolitizată, prin purtătorii fazei Sarnowo a culturii paharelor în formă de pălănie (p. 361 — 367), sesizând reminențele ale ansamblurilor mezolitice târzii, de tip Janislawice.

Jacek Lech aduce argumente în favoarea extragerii silexului și obsidianului prin metode de înierit, încă de la nivelul culturii ceramicii liniare (p. 369 — 379). Aprovizionarea cu aceste materii prime se făcea de la mari distanțe (uneori chiar peste 500 km), dovedind existența unor legături supra-regionale bine stabilite, cu grupuri specializate în anumite activități, pentru o anumită perioadă.

Ivan Cheben prezintă stadiul destul de sărac al cunoștințelor despre industria litică a ceramicii liniare din Slovacia (p. 169 — 174). Se confirmă și aici că în aria vestică a ceramicii liniare predominau gratoarele, iar în cea estică lamele. De asemenea, nu se produc transformări esențiale în domeniul utilajului litic cioplit pe parcursul întregii evoluții a ceramicii liniare, până-n perioada Lengyel.

În studiul lui *Andreas Zimmermann* (p. 187 — 201) întâlnim câteva sugestii metodologice interesante pentru evaluarea mai profundă a ansamblurilor de silex, cum ar fi cântărirea pieselor, studierea urmelor de calcinare de pe obiectele de silex, măsurarea punctului și a conului de percuție (pentru

determinarea tehnicii utilizate în lovire). Toate acestea, precum și alte date, conduc spre înțelegerea modului în care s-a format un ansamblu de piese de silix și la stabilirea caracteristicilor lui.

Tot prin folosirea unei metodologii de înaltă înaltă și remarcă și studiul cercetătoarei *Marjorie de Groot* despre utilajul litic al ceramicii liniare din Olanda (p. 203 — 223), reconstituind o schemă logică a lanțului de activități prin care trece silixul de la stadiul de materie primă până la cel de unealtă folosită și apoi epuizată. Urmărind distribuția spațială a deșeurilor și uneltelor în cadrul așezării, autoarea propune 4 modele de producție, ajungând la concluzia că și în cazul predominării unuia nu se poate absolutiza doar existența lui, deoarece, pe ansamblul producției, are loc, în realitate, o îmbinare a lor. În ceea ce privește originea, autoarea nu subscrie, la ideea că industria litică a ceramicii liniare olandeze ar fi rodul unei mixturi a populației locale mezolitice cu cea neolitică, ce a migrat într-acolo.

Un amplu și sistematic studiu asupra grupurilor liniar-ceramice din Belgia și a industriilor lor litice realizează *Daniel Cahen*, *Jean-Paul Caspar* și *Marcel Otte* (p. 247 — 330). Remarcăm îmbinarea pertinentă a analizelor tehnico-tipologice cu cele traseologice, pe această bază încercându-se explicarea bogăției mult mai mari a utilajului litic în Belgia față de Europa Centrală; cauza ar constitui-o caracterul forestier mai accentuat al economiei, cu moșteniri de la ultimele comunități de vânători mezolitici, atrași la modul de viață neolitic, prin contactul cu primii agricultori.

În directă legătură cu situația din Belgia e prezentarea vechilor comunități neolitice din nordul Franței, făcută de *Michel Plateau* (p. 225 — 245). Din păcate, perioada este încă puțin cercetată în această zonă, astfel că și rezultatele prezente nu sunt decât provizorii.

Mult mai bine se prezintă situația pentru sudul Franței, unde se poate încerca urmărirea modului în care s-a făcut trecerea de la mezoliticul local la neoliticul de tip cardial. În studiul său, *Julia Roussel-Larroque* (p. 449 — 519) analizează modelele care s-au propus pentru trecerea de la sauveterriani la castelnovian și de aici la neolitic, arătând că rezultatele interpretării sunt total diferite, mergând de la negarea oricărei legături până la susținerea unei continuități perfecte („modelul provençal”). La rândul ei, autoarea susține un model propriu („ciclu roucadourian”, cu 3 stadii), în cadrul căruia continuitatea se manifestă, într-o oarecare măsură, numai între mezoliticul castelnovian și neoliticul cardial. Deja, în cadrul unor așezări mezolitice se întâlnesc forme ale economiei și vieții neolitice. Compararea diferitelor complexe conduce la concluzia că, în perioada neoliticului vechi, întâlnim în sudul Franței situații deosebite, în diferite arii, ceea ce face iluzorie recurgerea la un model unic. Nu există o singură industrie litică a cardialului, ci mai multe variante, care s-ar putea explica, eventual, pe criterii funcționale, dar în prezent nu se cunosc bine diferențele tehnici de recoltare a cerezelor, implicit uneltele utilizate. E posibil ca și mobilitatea și caracterul sezonier al unor locuiri să fie responsabile, în parte, de variabilitatea industriei litice. Oricum, cardialul mediteranean nu e un mezolitic neolitizat, deși conservă în industria litică unele elemente probabil locale. E vorba mai curând de o industrie cu trapeze și lame lungi, care a acoperit, începând de pe la 6000, chiar înainte de utilizarea ceramicii, o mare parte a bazinului mediteranean și al cărei mecanism de apariție și difuzare nu e încă pe deplin elucidat. În orice caz, este evident că cercetarea arheologică n-a ajuns încă la concluzii coerente în privința nașterii neoliticului în bazinul vestic al Mediteranei. Credem că studiul ar fi câștigat în claritate dacă ar fi fost însoțit de un tabel cronologic al numeroaselor stațiuni, grupuri și aspecte culturale, care marchează trecerea de la mezolitic la neolitic în sudul Franței.

Bernardino Bagolini și *Paolo Biaggi* fac o prezentare generală a celor 7 grupe culturale existente în nordul Italiei, în neoliticul vechi, observând că cele de pe litoral, cu ceramica *Impresso*, nu prezintă legătură cu tradițiile locale anterioare,

în timp ce grupele continentale au elemente mezolitice castelnoviene (p. 423 — 448). Remarcăm modul de prezentare al analizelor statistice și sintetice, prin numeroase diagrame și histograme sugestive.

Un grup de 5 autori (*F. Bisi*, *A. Broglio*, *G. Dalmeri*, *M. Lanzinger* și *A. Sartorelli*) analizează problema bazelor mezolitice doar pentru unul din aspectele neolitice sud-alpine (Gaban), mai precis pe baza materialului din 3 adăposturi situate în depresiunea Trento (p. 381 — 422). Premisa metodologică o constituie faptul că zona prezintă deplină uniformitate din punct de vedere al mediului, deci modificările care apar se datorează altor factori, în primul rând fenomenului de neolitizare. Analizele, de o deosebită profunzime și acurție științifică (bazate pe corelații dintre cele mai diverse), au permis autorilor să sesizeze în mezoliticul local bazele procedurilor tehnologice și ale tipologiei neoliticului inferior — baze care vor cunoaște apoi un proces de evoluție. Marcel Otte și St. Kozłowski, în cadrul discuțiilor, au relevat că situația din depresiunea Trento constituie o bună ilustrare a conceptului de „pre-neolitizare” și că modelul sud-alpin se deosebește de cel balcanic, tocmai prin dovedirea acestei continuități. În schimb, C. Perlès a arătat însă că, pe baza unui material asemănător, în sudul Franței, D. Binder a ajuns la o concluzie inversă, ceea ce ridică problema dacă nu cumva interpretările încumbă exacerbara unuia sau altuia dintre factori.

J. P. Fortoa, *B. O. Marti* și *J. Cabanilles* analizează industria litică a neoliticului vechi de pe țărmul mediteranean, comparativ cu cea a ultimelor comunități epipaleolitice (p. 521 — 542), ajungând la concluzia că cele două grupuri au tradiții și evoluții diferite. Totuși, dată fiind contemporaneitatea lor pentru o anumită perioadă, apar o serie de situații intermediare, în sensul că unele comunități epipaleolitice preiau mai multe sau mai puține elemente de la neoliticul cardial. Aceste situații nu pot fi întotdeauna evaluate exact.

Volumul se încheie cu câteva concluzii ale lui *Janusz K. Kozłowski* despre industriile litice și culturile ceramice în neolitic (p. 559 — 566). Autorul distinge două tipuri de așezări: unele, datorate grupurilor de agricultori venite din Balcani, care nu prezintă inițial legături directe cu tradițiile pre-neolitice locale; altele, datorate grupurilor umane formate prin interacțiunea dintre noi veniți și comunitățile locale, încorporând deci tradiții mezolitice. Pe ansamblul Europei se pot distinge mai multe tehnocomplexe și situații de neolitizare, în care factorul economic, determinat de condițiile mediului din diferite zone, joacă un rol decisiv. Pentru vestul Europei, autorul propune existența unui proto-neolitic, de origine mediteraneană, extins anterior neoliticului cu ceramica pește o mare parte din bazinul vestic al Mediteranei. Ne exprimăm unele rezerve la aserțiunile autorului referitoare la existența a două tipuri de neolitizare, în funcție de modul de folosire a materiilor prime litice (anume, coloniști ar utiliza materiile din zona de origine, iar localnicii neolitizați ar folosi rocile locale); credem că schema nu poate fi absolutizată, găsindu-și aplicabilitate doar în unele situații.

Așa cum era de așteptat, lucrările editate cu ocazia acestui simpozion au încercat și în bună parte au reușit, prin pertinente analize ale fondurilor litice cioplite, să aducă unele clarificări în problema atât de controversată a modului în care a trecut omul european la stadiul de producător. Chiar dacă rămân încă multe semne de întrebare, important e că s-au propus și s-au utilizat noi metode de cercetare și de prezentare a rezultatelor, ceea ce reprezintă un câștig cert pentru cercetarea viitoare. Desigur, vor mai fi necesare și alte simpozioane, discuții pe problema neolitizării. Oricum, parcursul lucrărilor din acest volum poate constitui un îndemn pentru arheologii care se ocupă cu studierea neoliticului și nu au acordat până acum decât puțină atenție acestei categorii de artefacte să încerce pe viitor integrarea lor cât mai deplină în ansamblul celorlalte descoperiri. În această privință, trebuie să recunoaștem că arheologii români (cu unele excepții) mai au încă destule de făcut, fiind necesar să se depășească vechiul stadiu al simplei descrieri tipologice a uneltelor de silix, care conferă doar o imagine extrem de limitată și cu concluzii incerte asupra problemei neolitizării, ca și a evoluției neolitice în general.

NICOLAE URSULESCU și FLORENTIN BURTĂNESCU.

D. Ia. TELEGHIN, *Neolitičeskje mogil'niki Mariupol'skogo tipa*, Kiev, 1991, 96 p.

Publicarea exhaustivă a informațiilor despre necropolele plane neolitice de tip Mariupol, caracteristica multilaterală a ritului funerar și cercetarea problemelor de cronologie, periodizare și atribuire culturală a acestora sunt sarcinile pe care și le-a pus în monografia sa, recent tipărită, cunoscutul arheolog D. Teleghin (în continuare D. T.). Într-un succint istoric al cercetărilor, autorul remarcă faptul că primele necropole neolitice în Ucraina au fost descoperite în anii 1927 — 1933, în timpul construcției hidrocentralei de pe Nipru și a uzinei metalurgice „Azovstali” de la nordul Mării de Azov. Printre ele s-a evidențiat necropola de la Mariupol ca una din cele mai mari (121 morminte), având un bogat și variat inventar funerar. Marea majoritate a necropolelor de tip Mariupol au fost descoperite de A. Bodeanski, în anii 1948 — 1985, în bazinul inferior al Niprului. În anul 1965 A. Șeepiński a cercetat o necropolă (50 morminte) de acest tip lângă satul Dolina din Crimeea de Nord, care este cel mai sudic punct al necropolelor de tipul Mariupol. În prezent se cunosc 32 de puncte, în care s-au cercetat necropole sau morminte izolate de acest tip.

Caracteristica generală a necropolelor și căilor de constituire a ritului funerar sunt subiectele celui de-al doilea capitoul. Necropolele de tip Mariupol, cu rare excepții (Sobačiki, Alexandrija), sunt extramurale și ele constau din zeci și chiar peste o sută de morminte. Precum s-a menționat, majoritatea necropolelor s-au descoperit în bazinul Niprului și sunt situate pe malurile lui înalte, la 15 — 25 m de la nivelul apei. Majoritatea necropolelor sunt relativ mari: Nicolseoc — 137 morminte, Vovniški II — 130, Iasinovatski — 68 etc. Excludând unele deosebiri în ritul funerar, necropolele de tip Mariupol au și câteva trăsături comune: scheletele sunt întinse pe spate; caracterul colectiv al mormintelor; prezența ocrului și un inventar funerar specific, din care lipsesc vasele de ceramică.

Defuncții, în necropolele de tip Mariupol, erau inmormântați numai prin inhumare. Scheletele, cu rare excepții, sunt întinse pe spate cu fața în sus, uneori întoarsă spre dreapta sau stânga, picioarele strâns lipite unul de altul și mâinile întinse de-a lungul corpului. Deseori se crează impresia că defuncții erau strâns înfășați sau legați. Se întâlnesc rar schelete în poziție chiricită pe spate (Mariupol, Nicolseoc), care devin frecvente în eneolitic și epoca bronzului. În ceea ce privește orientarea scheletelor, ea este destul de stabilă în sensul că defuncții dintr-o necropolă erau orientați cu capul, de regulă, într-o singură direcție. De exemplu, în necropola Vovniški I scheletele erau orientate cu capul la sud, la Vovniški II — la nord-vest, în Marievca — la nord-est etc. E interesant de remarcat că în unele necropole Mariupol (Sobačiki, Gospitalnyi Holm ș. a.) orientarea mormintelor s-a făcut pe principiul antitezei, când capetele se aflau în direcții opuse.

Una din trăsăturile distinctive ale necropolelor de tip Mariupol este caracterul lor de masă, colectiv, care apare încă în mezoliticul târziu (Vasilieva 3). Pentru necropolele timpurii sunt caracteristice gropile de formă ovală cu lungimea de 2,2 — 2,5 m și lățimea de 1 — 1,5 m. Dimensiunilor gropii le corespunde și un anumit număr de defuncți. Astfel de gropi conțin de la 2 — 3 schelete până la 10 — 13, așezate în 2 — 3 rânduri verticale. În unele necropole (Capulovca, Derevca ș. a.) gropile erau situate într-un rând, formând un fel de tranșee. În necropolele târzii gropile au forma rectangulară (Nicolseoc, Iasinovatski ș. a.), în care, de asemenea, se inmormântau mai mulți defuncți. Scheletele, în aceste gropi, sunt în mare măsură distruse, iar în unele cazuri ele s-au transformat în gropi de păstrare a cranilor, fiindcă restul oaselor s-a conservat foarte puțin (Nicolseoc, Lysaia Gora). În afară de morminte în gropi comune sau gropi-tranșee, în necropole se întâlnesc și morminte individuale. Într-un număr mai mare sau mai mic acestea s-au găsit aproape în toate necropolele, dar comparativ mai multe s-au descoperit la Vasilieva 5, Sobačiki, Derevca etc. Scheletele din aceste morminte au aceeași orientare și poziție ca și majoritatea scheletelor din necropolă.

Un rol important în ritualul funerar al comunităților neolitice din bazinul Niprului îl avea ocrul, cu care, probabil, erau presărați toți defuncții, însă nu întotdeauna el poate fi

remarcat, mai ales în solurile nisipoase. Relativ puțin se întâlnește în mormintele individuale și în cele din gropile ovale și foarte mult în gropile rectangulară, în care uneori atinge grosimea de 0,5 — 1 m. În necropolele Nicolseoc și Lysaia Gora ocrul se întâlnește din abundență și în jurul mormintelor. În necropolele târzii (Nicolseoc, Lysaia Gora ș. a.) s-au remarcat urmele folosirii focului în scopuri rituale.

După caracterizarea ritului funerar al necropolelor de tip Mariupol, D. T. a încercat să rezolve problema genezei lor, menționând deosebirile radicale dintre ele și necropolele mezolitice locale. Trecând succint în revistă necropolele mezolitice din Europa și Orientul Apropiat, autorul găsește bune analogii în cele de pe teritoriul țărilor baltice. Originea nordică a triburilor neolitice din bazinul Niprului este susținută și de rezultatele cercetărilor arheologice. Însă, în ceea ce privește inventarul funerar, cercetătorul subliniază influența comunităților din Caucaz, Transcaucazia și Orientul Apropiat.

Al treilea capitol este rezervat analizei inventarului funerar și problemei atribuirii culturale a necropolelor de tip Mariupol. Din inventarul necropolelor fac parte podoabele, unelte de muncă, armele și ceramica. Printre podoabe, mai frecvent se întâlnesc dinții perforați, de pește și cerb, mărgelele cilindrice, rotunde sau plate, circulare, confecționate din piatră și valve de scoici. Într-un număr mai mic sunt reprezentate pandantivele din colți de mistreț. Ținând cont de dispunerea lor în morminte, D.T. presupune că pandantivele se foloseau ca podoabe pentru haine și încălțăminte, cât și ca mărgele. Podoabe din metale — cupru și aur — s-au descoperit în necropola Nicolseoc. Analiza spectrală a pieselor de cupru, efectuată de E. Černyš, a arătat că din punct de vedere al componenței chimice, ele sunt aproape identice cu cele din cultura Precucuteni — Tripolie A și în special cu piesele din depozitul de la Cărbuna. Unelte de muncă și armele din morminte și de pe teritoriul necropolelor sunt reprezentate de piese de silex (lame retușate, răzuitoare, vârfuri de săgeată, trapeze etc.), de piatră (topoare, măciuci ș. a.) și os (impungătoare, harpune etc.). Ceramica a fost descoperită pe teritoriul necropolelor și în umplutura gropilor, în special la Nicolseoc și Lysaia Gora. În celelalte necropole, ceramica, de regulă, este reprezentată de 1 — 2 vase sau câteva fragmente. Ea nu este unitară nici din punct de vedere tipologic și nici cronologic.

Una din problemele aprig și îndelung discutate în istoriografie este cea a atribuirii culturale a necropolelor de tip Mariupol. V. N. Danilenko (1974) le atribuie culturii azoviciene. Însă, precum subliniază D. T., apartenența culturală a necropolelor este strâns legată de interpretarea culturii Dnepro-Donce și a aspectelor sale regionale. E. N. Titova (1985) susține că fenomenul Dnepro-Donce reprezintă un complex cultural, în cadrul căruia se deosebesc câteva culturi. Ținând cont de acest moment, cât și de arealul de răspândire a necropolelor de tip Mariupol și de tipologia ceramicii, autorul le atribuie la trei culturi ale complexului cultural Dnepro-Donce (culturile Nadporožskaja, Kiev-Čerecas-kaja și aspectul cultural Zasuha).

În capitolul al patrulea se analizează problemele de periodizare și de cronologie (relativ și absolută) a necropolelor de tip Mariupol. Autorul distinge în evoluția lor trei faze: A, B și C. În prima fază au fost încadrate 10 necropole care se caracterizează prin următoarele trăsături: gropile sunt de formă ovală; piesele de silex sunt de regulă, de dimensiuni mici; tipurile de podoabe sunt reprezentate de dinți perforați de pește și cerb, descoperiți într-un număr mare; ceramica lipsește. Locul necropolelor în sistemul cronologic a fost determinat și în baza unor observații stratigrafice (Vilneanski, Iasinovatska ș. a.). În cadrul fazei A au fost distinse morminte timpurii (Sobačec, Marievca) și târzii (Vovniški 2, Capulovca). Faza B se caracterizează prin gropi rectangulară, inventarul funerar este bogat și variat ca tipuri. Din industria litică fac parte lame mari neretușate, răzuitoare pe lame, vârfuri de săgeată și lance, prelucrate pe ambele părți. În această fază au loc modificări esențiale la podoabe. Dinții perforați de pește și cerb se întâlnesc rar, în schimb devin numeroase mărgelele circulare de diferite mărimi, lucrate din

piatră, os și valve de scoici. O trăsătură distinctivă a inventarului funerar din această fază o constituie prezența pandantivelor din colți de mistreți. Ceramica în unele necropole lipsește. În necropolele fazei C predomină mormintele individuale, cu toate că s-au semnalat și cele perechi și colective. Inventarul mormintelor în general este sărac.

Datarea necropolelor s-a făcut pe baza importurilor și determinărilor radiocarbon. În necropola Nicolșcoe, în umplutura unui mormânt a fost descoperită o cupă tripoliană, modelată din pastă fină, fără degresant. Vasul este decorat pe gât cu caneluri și două rânduri de împunsături orizontale, iar corpul are același ornament, dar dispus oblic. Cercetătorul, pe baza acestui import, sincronizează necropola cu faza Tripolie A (Precucuteni III) — începutul fazei Tripolie B1 (= Cucuteni A). D. T. a găsit analogii vasului tripolian în așezările Borisovca și Pečiora din bazinul Bugului de Sud. Însă, aceste așezări fac parte din aspectul regional Borisovca și se încadrează în faza Tripolie B1. Datele C14 au fost obținute în laboratorul din Kiev, iar probele au fost luate din trei necropole: Nicolșcoe = Ki - 523 - 360 ± 400 i. de H.; Iasi-

novatski = Ki - 1171 - 3700 ± 700 i. de H.; Osipovca = Ki - 519 - 3990 ± 420 i. de H. În ultimă instanță, D. T. plasează la sfârșitul mileniului V i. de H. — primul sfert al mileniului IV i. de H. faza A și etapa B1, faza B — în al doilea sfert al mileniului IV i. de H. și faza C — la începutul jumătății a doua a mileniului IV i. de H.

Problema determinării locului cultural-istoric al necropolelor de tip Mariupol în vastul context de descoperiri similare din Europa, Siberia, Asia-Mijlocie și Orientul Apropiat constituie conținutul celui de-al cincilea capitol. După unele trăsături distinctive (poziția scheletelor, forma gropilor, inventarul funerar), necropolele de tip Mariupol se înscriu în cadrul culturilor neolitice din zona nordică.

Și, în sfârșit, ultimul capitol are un caracter de repertoriu, în care necropolele de tip Mariupol sunt descrise pe regiuni administrative. În concluzie, remarcăm valoarea informativă a acestei lucrări, care credem că va fi utilă și arheologilor români.

VICTOR SOROCHIN

KADEEV V. I., SOROČAN S. B., *Ekonomičeskie svjazi antičnyh gorodov severnogo Pričernomor'ja v I v. do n.e. — V v.n.e. (na materialach Chersonesa)*, Har'kov, „Vyša škola”, 1989, 136 p.

Recent, profesorii Universității de Stat din Harkov, V. I. Kadeev și S. B. Sorocan ne-au oferit o carte cu un subiect de mare interes: relațiile comerciale ale Chersonesului pe parcursul secolelor I i. de H. — V d. H. Autorii își structurează lucrarea în următoarele capitole: *Introducere* (p. 3 — 10); 1. Comerțul Chersonesului cu centrele antice din bazinul Pontului Euxin și Mării Mediterane în secolele I i. de H. — III d. H. (p. 11 — 59); 2. Comerțul cu centrele antice din bazinul Pontului Euxin și Mării Mediterane în secolele IV — V d. H. (p. 60 — 76); 3. Comerțul Chersonesului cu orașele antice din Nordul Pontic și cu populația autohtonă din Crimeea (p. 77 — 89); 4. Comerțul interior, taxe comerciale, negustorii (p. 90 — 100); Note (p. 100 — 133); Lista abrevierilor (p. 133 — 134).

În *Introducere*, pe lângă prezentarea și argumentarea problemei de care se ocupă, autorii fac o succintă trecere în revistă a principalelor tipuri de izvoare utilizate și ne familiarizează cu stadiul cercetării în acest domeniu. Se menționează pe drept cuvânt, că „importanța primordială pentru studierea temei o au materialele arheologice”, în particular, ceramica — „clasificarea cronologică și tipologică a ei” fiind uneori unicul mod de a studia comerțul Chersonesului în perioada avizată (p. 6).

În capitolele 1 și 2, autorii determină și caracterizează cu lux de amănunte principalele etape de avânt și declin ale comerțului chersonesitan cu lumea romană, pe parcursul a șase secole. Pentru a facilita înțelegerea problemei, periodizarea istorică se face în etape mari (secolele I i. de H. — III d. H. și secolele IV — V d. H.) și subetape, ce cuprind la rândul lor nu mai mult de un secol. De menționat, că la sistematizarea materialului pe etape s-a ținut cont și de principalele evenimente ale politicii externe și interne ale orașului, care au influențat direct sau indirect evoluția relațiilor comerciale. Ca principale produse de export ale Chersonesului în secolele I i. de H. — III d. H., autorii evidențiază sarea, peștele și produsele din pește (p. 12). Pentru etapa următoare (secolele IV — V d. H.) produsele exportului chersonesitan (lineau densemeni de exploatarea piscicolă (p. 60).

Făcând analiza materialelor ceramice din Chersones, V. I. Kadeev și S. B. Sorocan determină cu certitudine centrele de producție ale multor piese de import, precizând uneori datarea lor. Menționăm aici, că pentru a crea o imagine cât mai veridică a situației, cercetătorii au pus în circuitul științific materiale nepublicate încă, depozitate în fondurile căferitor muzeu din fosta URSS. O atenție deosebită a fost acordată materialelor slab cercetate până atunci — opaițe de import și produse din sticlă. Pe baza analizei acestor materiale și a tuturilor celorlalte izvoare, autorii constată o micșorare a intensității comerțului chersonesitan în secolele IV — V d. H., în comparație cu perioada anterioară, deși, după cum se menționează — „contactele economice cu centrele antice din Pont și Marea Mediterană nu au fost întrerupte” (p. 76).

Un compartiment aparte îl constituie (capitolul 3) comerțul cu orașele din nordul Pontic și cu populațiile autohtone din Crimeea, care erau partenerii comerciali cei mai apropiați ai Chersonesului. În lucrare se face diferențierea între caracterul comerțului cu orașele Tyras, Olbia, Bospor și caracterul comerțului cu triburile autohtone din Crimeea — comerțul cu orașele antice amintite încetând în secolele III — IV d. H., pe când triburile laurice au fost parteneri comerciali permanenți ai Chersonesului. Din acest punct de vedere, prezintă interes înregistrarea topografică a descoperirilor de obiecte și monede, ajunse în Crimeea prin Chersones (p. 81, fig. 38), care ne arată clar că produsele în cauză domină doar partea de sud-vest a peninsulei.

În ultimul capitol, autorii cărții iau în dezbatere problemele organizării comerțului în oraș — unde se făcea comerț, care erau taxele comerciale, ce unități bănești erau utilizate, cine efectua și cine inspecta tranzacțiile comerciale — la toate aceste întrebări cititorul putând găsi răspunsuri mai mult sau mai puțin convingătoare. După lectura monografiei profesorilor V. I. Kadeev și S. B. Sorocan rămânem cu convingerea că ne aflăm în fața unei lucrări de referință pentru cunoașterea legăturilor economice ale orașului Chersones pe parcursul secolelor I i. de H. — V d. H.

ALEXANDRU POPA

ANDRZEJ KOKOWSKI, *Lubelszczyzna w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim*, în *Lubelskie Materiały Archeologiczne*, IV, Lublin, 1991, ISBN 83-227-0424-0, 235 p.

Cartea lui A. Kokowski are ca obiect de studiu descoperirile arheologice din „epoca fierului preromană târzie și din epoca imperială romană” (fazele A₂ — D) făcute în regiunile din vecinătatea Lublinului. Teritoriul respectiv, reprezentând în cea mai mare parte o prelungire spre vest a Podisului Wolhynian, este cuprins aproximativ între Vistula la vest și Bugul

nordic la est, râurile San și Tanew la sud și râurile Wieprz, Bialka și Krzna la nord, înglobând astfel în întregime voievodatele Lublin, Chełm și Zamość și parțial Tarnobrzeg și Biała Podlaska.

Autorul reușește să răspundă în această lucrare la două deziderate importante și anume să introducă în circuitul știin-

ific un volum cuprinzător de descoperiri și informații arheologice noi și totodată să realizeze o schiță de sinteză consistentă asupra lor. Materialele arheologice semnificate până acum în zonă, fie că provin din descoperiri ocazionale, fie din cercetări periegetice sau din săpături, sunt în general încă puțin cunoscute, întrucât au rămas inedite în marea lor majoritate sau au fost valorificate prin publicații numai în parte. Trebuie menționat însă că numărul și volumul descoperirilor a crescut vertiginos mai ales în ultimii zece ani (în prezent peste 850 stațiuni din epoci diferite), datorită intensificării fără precedent a investigațiilor de teren din zonă, inițiate și desfășurate de specialiștii Universității din Lublin cu o tenacitate remarcabilă. Amintim, spre exemplificare, marea necropolă de la Masłomęcz din voievodatul Zamość, cercetată chiar de autorul volumului recenzat, din care s-au dezvoltat până acum peste 200 morminte de înhumăție și de incinerăție, ce oferă un material informativ de excepție pentru înțelegerea relației dintre cultura Wielbark și cultura Sântana de Mureș—Cernjachov și în general pentru migrația goților spre Dunărea de Jos și Marea Neagră.

Descoperirile arheologice inedite, publicate în acest volum de A. Kokowski, aparțin în marea lor majoritate culturii Przeworsk. Între acestea se numără așezările de la Ciechanów, Łańcuchowskie, Dobre și Cynków, în care, datorită caracterului restrâns al cercetărilor, s-au găsit numai fragmente ceramice. În schimb, material arheologic mult mai bogat a fost descoperit în necropolele și mormintele de tip Przeworsk de la Drażgow, Niewgłosz, Zubowice, Sobieszyn, Szczekarów, Żółtanne, Obrowice și Krasnik, din care provin vase întregi și fragmente de vase de lut, fibule, cuțite, fusaiole, o găleată de bronz, vârfuri de lance de fier și umbo-uri de scut, așadar un inventar consistent, cu caracteristici clare, ce permite nu numai atribuire culturale sigure, ci și o încadrare cronologică mai exactă.

A doua grupă de descoperiri importante din zonă aparține culturii Wielbark, din care au fost prezentate în detaliu necropolele de la Łęzna și Kosin și un mormânt de la Kopyłów. Inventarul acestora cuprinde diferite tipuri de vase de lut, fibule și alte obiecte mărunte, care asigură atât încadrarea culturală, cât și cea cronologică. Tot culturii Wielbark îi aparține și necropola de la Hrubieszów — Antonówka, din inventarul căreia provin două fibule, mai multe mărgelile de sticlă colorată și un vas de lut, pe care autorul o încadrează în așa-numita grupă Masłomęcz.

În sfârșit, de un interes cu totul deosebit sunt necropolele de la Opoka și Jaszczów, în cuprinsul cărora s-a descoperit un inventar bogat și variat, alcătuit din diferite tipuri de vase de lut, fibule, cataramă, piepteni, mărgelile, brățări, ace, cuțite, lacăte, foarfece, pînteni, vârfuri de săgeată și lance și resturi de scut. Cu totul semnificativ pentru înțelegerea proceselor etnoculturale din această regiune este faptul că mormintele mai timpurii din aceste necropole, aparținând în general fazei B₂, prezintă caracteristici Przeworsk, iar mormintele mai târzii, datând din faza C, sunt tipice culturii Wielbark.

O a treia grupă de descoperiri pe care o detașează autorul destul de redusă ca volum, este aceea prezentând caracteristici ale culturii Zarubinec, din care sunt menționate o necropolă la Kolonia — Husynne, un mormânt la Putnowice — Kolonia și un vas la Strzelce. Între descoperirile din zonă prezentate de autor mai sunt de amintit două obiecte de import roman, și anume un opaiș și o statueta de teracotă. De asemenea, autorul completează și informațiile numismatice cu 33 descoperiri de monede romane, pentru care, în afară de o hartă cu localitățile de descoperire, se întocmește și un catalog cu toate datele necesare asupra caracteristicilor și a condițiilor de găsir.

Într-un subcapitol separat, autorul întocmește catalogul complet al descoperirilor din perioada și zona luate în studiu, oferind informații precise asupra fiecărei descoperiri în ceea ce privește localizarea, conținutul, încadrarea culturală și cronologică, precum și bibliografia, în cazul obiectivelor deja publicate.

Deosebit de interesante sunt observațiile pe care le face A. Kokowski cu privire la dinamica așezărilor în regiunea Lublinului. Astfel, el constată că descoperirile de tip Przeworsk, ce nu apar în număr prea mare în faza A₂, perioadă în care locuirea este evident mai slabă, se găsesc în general

de-a lungul râului Wieprz, afluent de pe stânga Vistulei, ceea ce arată de fapt și calea de pătrundere a purtătorilor acestei culturi în zona respectivă. De pe valea râului Wieprz, înaintarea lor spre est este nesemnificativă și nu depășește faza A₂. În timp ce teritoriile învecinate de la vest de același râu vor fi ocupate în faza următoare A₃, Stoparea înaintării spre est a purtătorilor culturii Przeworsk este explicată prin prezența consecutivă a altor populații în aceste zone, identificate de el ca purtătoare într-o etapă mai timpurie a grupului Czerniczyn, iar într-o altă mai târzie a culturii Zarubinec. Dacă elementele ce caracterizează cultura Zarubinec sunt de multă vreme bine individualizate, datorită numeroaselor descoperiri de așezări și necropole, uneori cu un inventar destul de consistent, nu același lucru se poate spune despre grupa Czerniczyn, asupra căreia se dau prea puține informații pentru a o percepe suficient de bine ca o entitate aparte.

Regiunea Lublin devine tot mai populată în epoca imperială romană (fazele B₁ și B₂), în etapa finală (B₃) locuirea fiind concentrată mai ales în partea de vest, în zonele din preajma Vistulei. În perioada B₂/C₁ — C_{1a} așezările și necropolele culturii Przeworsk sunt părăsite, cauza directă fiind înaintarea tocmai în intervalul cronologic respectiv a purtătorilor culturii Wielbark (goții). Odată cu apariția acestor noi descoperiri în regiune sunt semnificate și cele mai timpurii morminte ale grupului Masłomęcz, care se formează în bazinul Hrubieszów. În perioada imperială romană târzie (C₂) regiunea Lublin era populată exclusiv de purtătorii culturii Wielbark și ai grupului Masłomęcz.

În ceea ce privește grupul Masłomęcz autorul subliniază elementele comune cu cultura Wielbark, enumerând apariția lor concomitentă în zonă, aceleași ornamente pe ceramică și aceleași obiceiuri funerare de a nu pune arme, unelte și obiecte de fier în morminte. Ceea ce determină detașarea grupei Masłomęcz este ritul funerar, toate mormintele mai timpurii fiind de înhumăție. Spre deosebire de această situație, în cultura Wielbark obișnuită este incinerăția, iar ritul înhumăției apare mai târziu (epoca imperială romană târzie).

În partea finală a lucrării A. Kokowski se oprește mai mult asupra grupei Masłomęcz, a cărei cercetare și individualizare i se datorează de altfel în totalitate. El comentează, mai ales cu date consistente din cercetările proprii, tipurile de așezări și locuințe, activitățile economice desfășurate în cadrul lor, riturile și ritualurile funerare practicate, obiceiurile de port, cronologia și poziția tuturilor datelor în raport atât cu cultura Wielbark, cât și cu cultura Cernjachov. Autorul formulează opinii deosebit de interesante pentru unele din aspectele discutate, care merită a fi cunoscute și analizate în detaliu. Dar, o apreciere mai îndreptățită și responsabilă asupra lor va putea fi făcută în mod cert după publicarea integrală a marilor necropole din această grupă (Masłomęcz și Grodek) și realizarea unei cronologii interne a lor. În prezent este destul de dificil să se facă comparații între descoperirile grupei Masłomęcz și acelea din cultura Wielbark târzie din Mazovia, întrucât în marea lor majoritate sunt încă inedite. În acest sens, publicarea necropolelor de la Cecele și Pruszc Gdaiński, ca să menționăm numai două din cele mai întinse, ar fi de o importanță hotărâtoare pentru stabilirea exactă, din punct de vedere cultural și cronologic, a poziției grupului Masłomęcz și a culturii Cernjachov față de cultura Wielbark.

A. Kokowski își limitează studiul asupra unor regiuni nu prea întinse, dar importanța problemelor analizate depășește mult spațiul fixat pentru studiu. Regiunea Lublinului, datorită poziției sale geografice, a fost dintotdeauna o zonă de contact între culturi și populații diferite. Conștient de situația pe care o avea în zonă, autorul a ținut să ne prezinte dinamica așezărilor în perioada analizată, cu toate detaliile posibile. Chiar dacă prin publicarea integrală a materialelor cu implicații evidente în zonă sau prin săpăturile viitoare se vor aduce eventuale corecturi și nuanțări la unele din concluziile formulate acum, cartea lui A. Kokowski marchează un moment important în cercetarea regiunii Lublin, cu implicații deosebit de mari în evoluția istorică a unei întinse zone de pe continentul european, mai ales în epoca imperială romană.

Materialul inedit, schițele topografice de amplasament a stațiilor arheologice, desenele executate cu multă acura-

teje (binevenite reconstituirile pentru ceramică, dar la fibule lipsese de cele mai multe ori secțiunile) și hărțile de răspândire a principalelor grupe de descoperiri vor fi apreciate cu prisosință de cei care vor avea prilejul să consulte curtea. De asemenea, încercarea de a reconstitui frământata istorie a regiunii Lublin în epoca romană, cu frecvente modificări cul-

turale și demografice atât de greu de clarificat încă în toate detaliile, este demnă de toată aprecierea, nu numai pentru informația bogată, ci și pentru competența și soluțiile cu care s-a angajat autorul să realizeze acest deziderat.

ION IONIȚĂ

LESZEK MROZEWICZ, *Arystokracja municypalna w rzymskich prowincjach nad Renem i Dunajem w okresie wczesnego cesarstwa* (Aristocrația municipală în provinciile romane de pe Rin și Dunăre în perioada Imperiului timpuriu), Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Seria historica Nr. 151, Poznan, 1989, 322 p.

Lucrarea istoricului polonez abordează o problemă pe cât de complexă pe atât de interesantă: elita socială de pe Rin și Dunăre în perioada Principatului, în contextul urbanizării și municipalizării ca factor al procesului de romanizare. Urbanizarea este tratată ca o politică dirijată, orașele constituind pe de-o parte un sprijin al statului roman, iar pe de altă parte servind la pacificarea (civilizarea) populațiilor pe teritoriul cărora se aflau. Itinerariul cercetării străbate nouă provincii în ordinea includerii în componența Imperiului roman: Germania Inferior (GI), Germania Superior (GS), Relia (R), Noricum (N), Pannonia Superior (PS), Pannonia Inferior (PI), Moesia Superior (MS), Moesia Inferior (MI), Dacia (D), indicând cumva limita nordică a statului roman, cu diferențe vădite de la o regiune la alta, de la o provincie la alta și chiar de la un centru urban la altul. Diferențele rezultă din specificul includerii în Imperiu, din raporturile acestor teritorii cu restul lumii romane și din instalarea unui număr mare de unități militare.

Politica de urbanizare se leagă de cea de municipalizare, sugerând existența unei elite sociale locale. Dezvoltarea și caracterul acestei politici depind de: a), metoda de includere în componența statului roman (cu eforturi mai mari ori mai mici); b), organizarea tribului (statală n.n.) aflată în respectivele teritorii. Odată cu slăbirea statului roman și creșterea rezistenței „barbare” — observă autorul — romanii duc uneori o politică de distrugere parțială ori completă a învinșilor (ex. helvetii, rauricii, eburonii, populația din Dacia). În cazul Daciei, autorul exagerează, făcând trimiteri doar la Eutropius (Hrev. VIII, 6), care nici măcar nu sugerează e-ar fi vorba despre nimicirea întregii populații a Daciei. Pe de altă parte, omite în cazul de față izvorul arheologic, care aduce dovezi incontestabile referitoare la continuitatea populației autohtone. Iar aslăzi nu se poate face o afirmație științifică în probleme demografice, neținând seama de datele arheologice.

Conceptualizată în ochii romanilor, urbanizarea vizează întemeierea de centre urbane (*dedicatio colonorum* — urbanizare exogenă), ori acordarea dreptului roman orașelor deja existente (urbanizare endogenă) și includerea unui anumit teritoriu în sfera acestora. Merită aici subliniată și distincția făcută de către Mrozewicz între urbanizare și municipalizare, ultima referindu-se la un teritoriu determinat (comună) și nu la un centru concret. Autorul compară urbanizarea exogenă, predominantă în teritoriile de pe Rin, Pannonia meridională, Moesia Superior meridională și la granița ambelor Moesii (Rattaria-Oeseus) cu urbanizarea endogenă, specifică celorlalte teritorii din cadrul provinciilor luate în discuție, pentru a evidenția rezultatul stăpânirii romane asupra triburilor supuse. Romanii acordau, după afirmația autorului, drepturi municipale fiecărui trib în parte, centrele lor politico-culturale devenind *de facto* orașe romane. De aici și diferența între provinciile în care structurile tribale au fost puternic răvășite și acelea în care aceste structuri s-au păstrat mai mult sau mai puțin intacte. De aceea întâlnim în Germania și Pannonia zece din cele paisprezece orașe atribuite urbanizării exogene, iar la Dunărea de Jos se observă o preferință pentru acordarea de drepturi municipale de la bun început.

În prima din cele două părți ale lucrării este prezentată imaginea „situației numerice” a aristocrației municipale. În componența acesteia intră: 1), membri ai *ordo decurionum* (*decuriones, quinquenalis, duoviri/quadroviri, aediles, iuuaestores*, preoți municipali, ca și *sacerdotes provinciae*); 2), *augustales*, cu titlatura *ornatus ornamentis decurionalibus*, precum și îndeplinind funcția de patroni și prefeți colegiilor meșteșugărești; 3), alte persoane relativ definite, incluse în această analiză, sunt: equestri neîndeplinind funcții municipale, unii veterani. Fiecare provincie luată în discuție beneficiază de o astfel de analiză cantitativă, începând cu GI și încheind cu Dacia. Sunt vizate nu numai cele 69 de orașe de drept roman (*colonia* și *municipia*), ci și *quasi-municipia* (*civitates, vici, canabae, territoria, regiones* etc.), care într-un oarecare sens (arhitectonic, social-economic, administrativ, cultural ș.a.) îndeprătau calificativul de așezare urbană.

Sistemul de tabele folosit de autor își demonstrează eficiența, permițând concentrarea informației într-un cadru restrâns, care totodată lasă loc unor combinații diverse. Din tabelul final la partea I a lucrării rezultă următoarea distribuție a aristocrației municipale pe provincii: GI (36), GS (128), R (17), N (136), PS (74), PI (117), MS (110), MI (181), D (275), însumând un total de 1074 de persoane.

Analize cantitative a aristocrației municipale din prima parte a lucrării îi urmează o aprofundare a diferitelor aspecte în partea a doua, începând chiar cu mediul de recrutare al acestei aristocrații. Problema este examinată pe două planuri: a), etnico-geografic și b), socio-profesional. a). Proveniența etnico-geografică. I.M. folosește metoda onomastică, corelată cu informația prezentată de sursele literare despre mișcările de populații din restul Imperiului către aceste teritorii. Astfel, stabilește locul de proveniență a membrilor grupurilor aristocratice, folosind același sistem de tabele. Metoda onomastică capătă un colorit aparte la cercetarea numelor cu *praenomina* și *nomina* imperiale, putând astfel urmări dinamica politicii de acordare a drepturilor cetățenești. Cred că demonstrația ar fi fost și mai eloventă, dacă I.M. ar fi plasat purtătorii acestor nume pe o hartă a provinciilor de pe Rin și Dunăre, care ar fi cuprins centrele luate în discuție. b). Originea socio-profesională. În acest subcapitol autorul încearcă să găsească răspuns la întrebarea: din care cercuri sociale provin și cu ce se ocupau membrii elitei municipale, înainte de a intra în componența ei? În virtutea acestei preocupări sunt scoase la iveală raporturile între aristocrația municipală și armata romană. Armata își are rolul ei la formarea și completarea rândurilor elitei locale, însă numai o mică parte (circa 6%) a aristocrației municipale se recruta direct din rândurile militarilor. Mediul militar este privit de către elita locală ca o cale de dobândire a unei cariere de avangură, care oferea șanse de acces în grupurile superioare ale statului roman. Pe de altă parte este delimitată elita municipală față de factorul militar. Problema cercetată capătă noi dimensiuni prin evidențierea formării, după jumătatea secolului II d.H., a grupului aristocratic regional, prin care autorul înțelege acea parte ai aristocrației a cărei grupă fruntașă activează (îndeplinind funcții municipale) fie în centre ale aceleiași provincii, fie în orașele unor provincii diferite, fie îndeplinind funcții în

ambele situații. În continuare este prezentată o trecere în revistă a persoanelor care urmează cariera equestră și, apoi, a acelor persoane care urmează cariera procuratorială.

Printre concluziile care se desprind din context, I.M. constată că formarea acelor grupuri sociale (ale aristocrației municipale) era efectul politicii romane, conștiente, de urbanizare și municipalizare. Cât privește componența acestei elite, în provinciile de pe Rin și Dunărea de Sus și de Mijloc întâlnim în proporție mai mare persoane provenind în

linie directă din aristocrația tribală, pe când la Dunărea de Jos această elită este compusă în primul rând din cei nou veniți. Deși sursele principale ale cărții prezentate sunt cele epigrafice, I.M. reușește să surprindă o secvență autentică și prin urmare credibilă, într-un cadru de timp și spațiu determinat, din ceea ce ne-am obișnuit a numi antichitatea romană.

VICTOR COJOCARU

N. A. ČAPLYGHINA, *Naselenie Dnestrovsko-Karpatskikh zemeli i Rim v I — načale III v.n.e.* (Populația din spațiul carpato-nistriean și Roma în secolul I — începutul secolului III e.n.), Chișinău, „Știința”, 1990, 188 p. + 1 hartă

Cartea cercetătoarei Nela Čaplyghina are un conținut care prezintă interes deosebit pentru istoriografia românească. Lucrarea este structurată astfel: *introducere*; partea I intitulată: *Așezarea, economia și modul de viață al triburilor din spațiul carpato-nistriean*, cu două capitole — I: *Populația sedentară de agricultori și contactele ei etnice* și II: *Sarmații din spațiul carpato-nistriean* — și partea a II-a intitulată: *Centrele antice și contactele lor cu periferia tribală*, incluzând alte două capitole: I: *Centrele antice din spațiul carpato-nistriean* și II, *Contactele periferiei tribale cu centrele antice*, succedate de concluzii, note, tabel, cronologic, indice geografic, indice de nume, indice de obiecte, scurt dicționar de termeni, abrevieri și rezumate în limbile engleză și franceză.

Partea introductivă, în viziunea autoarei, ar constitui baza teoretică, a cărei demonstrație este urmărită pe parcursul lucrării. Din primele rânduri ni se relatează despre „apropierea granițelor provinciilor romane” și „vecinătatea centrelor antice” de lumea „barbară” aflată între Nistru și Carpați. Asupra acestei idei se insistă pe parcurs (p. 9—10, 12—13, 16). În concepția Nelei Čaplyghina *limes-ul* roman este o „graniță întărită care-i desparte pe romani de barbari, fiind totodată un mijlocitor al influenței imperiale asupra lumii barbare” (p.4), iar formațiunile politice ale lui Burebista și Decabal sunt considerate „niște uniuni tribale în epoca democrației militare” (p.7).

Problemele abordate sunt prezentate pe fondul unei aparente dispute istoriografice¹, care capătă amploare când autoarea aduce în discuție fenomenul romanizării. N.Č. socoate că cercetătorii², care echivalează influența romană în teritoriul nistro-carpatic cu un proces de romanizare — sprijinindu-și ipoteza prin cercetarea materialului provincial-roman — o fac neavând o idee clară asupra conceptului de romanizare. Tot aici (p. 8) este arătat cum unii autori își permit să treacă cu vederea „deosebirile esențiale între procesul, al cărui rezultat a fost apariția unei populații romanizate și diferitele contacte între triburile periferiei primitive cu civilizația antică”. De aceea, cercetătoarea consideră oportun de a interveni cu o definiție proprie, potrivit căreia „romanizarea este o etapă în dezvoltarea societății sclavagiste” (p. 8). Prin urmare — ni se spune mai departe — este inadmisibil de a privi romanizarea doar pe plan istorico-cultural, fără a o vedea în primul rând ca pe un fenomen social-economic, deși, cu timpul, condițiile social-economice dispar, iar aspectele istorico-culturale continuă să se păstreze în evoluția ulterioară a unor popoare.

În continuare sunt enumerate „părțile componente” ale unui proces de romanizare: urbanizarea noilor provincii, răspândirea comunităților orașenești de drept roman (*municipia* și *colonia*), crearea unei rețele de lagăre militare și

așezări, colonizarea provinciilor cu italici și imigranți originari din regiunile anterior romanizate, instalarea în teritoriile supuse de romani a unui sistem de administrație provincială, răspândirea formelor antice de proprietate și a relațiilor sclavagiste dezvoltate, includerea provinciilor în sistemul economic general-imperial (p.9). Pentru a exclude, probabil, posibilitatea admiterii unor acțiuni de romanizare a Moesiei Inferior la nordul Dunării, suntem informați că, în această provincie, romanizarea s-a manifestat mai slab, din cauza componenței etnice variate și a orașelor grecești vest-pontice. Pe marginea acestei pledoarii *pro-domo* N.Č. conchide că pentru a demonstra existența romanizării, cel puțin în sens restrâns (răspândirea culturii materiale și a limbii, pe teritoriile care n-au intrat în componența Imperiului roman, trebuie să avem mărturia folosirii limbii latine. Iar discuția o încheie în chip tranșant: „Treptat cade în desuetudine teza conform căreia romanizarea se răspândește în afara limitelor provinciilor romane existente” (p. 12). Prin urmare, în concepția autoarei, *introducerea* ar trebui să ne sugereze contextul în care evoluează populația dintre Nistru și Carpați în cursul secolelor I—III d.H.

După părerea noastră ideile expuse mai sus nu pot constitui o bază teoretică și un context veridic, deoarece sunt omise mai multe lucrări, articole, a căror utilizare o credem indispensabilă în tratarea problemelor puse în discuție de N.Č. În ordinea conceptelor prezentate de către autoare, aceste lucrări și articole ar fi: Marquardt, J., *Organisation de l'Empire Romain*, 1—II, Paris, 1889 (traducere franceză); Rostovtzeff, M., *Gesellschaft und Wirtschaft im Römischen Kaiserreich*, 1—II, Heidelberg, 1929 (traducere germană); Guglielmo, F., *L'Empire romain et les Balkans*, in *RIEB*, 11, 1935, p. 98—102; Daicoviciu, H., *Dacia de la Burebista la Decabal*, Cluj, 1972; Daicoviciu, C., Daicoviciu, H., *Daces, Romains, romanisation en Dacie Trajan*, in *Actes du VIIIe Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques*, III, Belgrad, 1973, p. 234—242; Gilliam, J. E., *The Romanisation of the Roman-East: the Role of the Army*, in *Bulletin of the American Society of Papyrologist*, 11, 1965, p. 65—73; Brunt, P. A., *The Romanisation of the Local Ruling Classes in the Roman Empire*, in *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien*, *Travaux du VIe Congrès international d'études classiques*, Bucarest-Paris, 1976; Gregoire, H., *La Romanisation aux Bouches du Danube*, in *Revue Belge de Philologie et d'histoire*, Bruxelles, IV, 1925, p. 317—349; Gudea, N., *Cîteva observații privind procesul de romanizare (în legătură cu cartea lui Marcel Benabou)*, in *SCIVA*, 29, 1978, 2, p. 231—240; Gotcheva, Z., *Romanisation „orientale” — prevision et réalité*, in *Actes du IIe Congrès international de thracologie*, II, București, 1980, p. 265—273; Condurachi, Em., *La romanizzazione della Dacia et della Scitia Minore,*

¹ Aparența este sugerată de superficialitatea argumentației, autoarea preferând să discute pe plan teoretic probleme care pot fi elucidate doar pe baza materialului arheologic concret și prin utilizarea integrală a celorlalte surse.

² Pascu Șt., *Geneza popoarelor romanice. Originea și dezvoltarea istorică a poporului român*, în *Al XV-lea Congres*

internațional de științe istorice: Documente, informații, mărturii, București, 1980, p. 54—56; Sanic, S., *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (secolele II i.e.n.—III e.n.)*, Iași, 1981, p. 14; 225; Preda, C., *Fondul autohton și romanizarea în formarea poporului român*, în *Era socialistă*, 17, 1976, p. 35—41.

Academia Nazionale dei Lincei, 1974, p. 63—78; Diacov, V.N., *Puli rîmskogo, pronîenoenia v. Severnoe Priernomorie: Pont i Mesia*, în *VDI*, 1940, Kniga, 3—4, p. 71—88; Doruțiu-Boilă, Em., *Zur Romanisierung der thrakisch-gelischen Bevölkerung der Dobrukscha im I. bis III. Jh.u.Z. Eine epigraphische Untersuchung*, în *Actes du IIe Congrès international de Thracologie*, II, București, 1980, p. 281—289. Suntem departe de a epuiza această listă, dar credem că titlurile enumerate sunt suficiente pentru argumentarea afirmației noastre.

În partea I a lucrării sunt prezentate triburile din spațiul carpato-nistriean. *Capitolul I*. Este adusă în prim plan populația sedentară cu componente etnice: costobocii, carpaii, purtătorii culturii curganilor carpatice. La paginile 34—35 se vorbește despre transferul a o sută de mii de oameni peste Dunăre de către Tiberius Plautius Silvanus Aelianus, între care erau dacii, bastarnii și, probabil, geții. Adică acele etnii despre care autoarea nu mai vorbește, referindu-se la secolele II—III d.H. De altfel, centrele dacice sunt parțial pomenite în treacăt, parțial ignorate. În contextul acestui capitol apar și primele contacte ale protoslavilor (?) cu romanii, „încă din timpul Daciei lui Traian” (p. 32), primii fiind mai departe (p. 67) incluși în coaliția „barbarilor” din timpul războaielor marcomanice (167—180). În concluzie, aflăm că triburile sedentare, prezente prin culturile de tip Poenesti, Lipița și de primii purtători ai culturii curganilor carpatice, sunt într-o măsură sau alta, supuse influențelor protoslave și sarmate (p. 43).

Capitolul II este consacrat sarmaților. Între ideile principale rezultate din context distingem: a) sarmații constituie populația majoritară și dețin poziția dominantă între Nistru și Carpați în secolul I — jumătatea secolului III d.H. (p. 4, 13, 43—44, 49, 59, 64); b) contactul „barbarilor” cu lumea romană are loc cu predilecție prin intermediul sarmaților (p. 16, 38, 47, 66); c) se insistă asupra procesului de sedentarizare a sarmaților în secolele amintite³ (p. 18, 51, 59, 65); d) sarmații, exercitând o influență tot mai mare asupra centrelor antice din nordul pontic, ajung să le sarmatizeze (barbarizeze) (p. 59, 66—67, 96).

În partea a II-a, *Capitolul I*, sunt prezentate centrele antice: Tyras, Orlova, Barboși-Galați. Ideile esențiale, expuse de N.Č. sunt: a) centrele mai sus-menționate au jucat un rol de „puncte de supraveghere” la granița romană, iar autoritatea romană a avut aici, constant, un caracter de ocupație militară (p. 13, 71, 73, 41); b) această „autoritate romană” s-a limitat la o fâșie îngustă de-a lungul litoralului pontic; influența romană asupra populației autohtone fiind foarte limitată (p. 75, 124—125); c) Barboși, Orlova, Tyras au servit și ca centre de tranzit în relațiile comerciale și culturale ale triburilor locale cu lumea romană (p. 107, 111). În ultimul capitol, consacrat contactelor „periferiei tribale” cu centrele antice, autoarea susține că triburile dintre Nistru și Carpați au rămas refractare oricăror influențe ale civilizației antice. Această idee apare explicit și în *Concluzii*: „Influența lumii antice se exprimă doar în cadrul culturii materiale și se exercită prin contacte comerciale, contribuind la diferențierea socială și de avere în sânul societății primitive” (p. 126).

Intenția autoarei de a prezenta conturul unui tablou demografic în cele două părți ale lucrării ni se pare nereușită din aceleași considerente: omiterea unui șir de lucrări fundamentale, ignorarea poziției istoriografiei românești, o accentuată poziție *pro-domo*, marcată politic-imperialist. Cităm și aici câteva titluri din bibliografia ce ar fi fost de dorit să folosească o astfel de lucrare: Guglielmo F., *Grandezza e decadenza di Roma*, I—V, Milano, 1924—1926; Duncan-Jones, R., *The Economy of the Roman Empire*, Cambridge, 1974; Gagé, J., *Les classes sociales dans l'Empire Romain*, Paris, 1974; *Istoria României*, I, 1960; Gostar N., *Situația*

Moldovei în timpul stăpînirii romane, în *SAI*, București, 1972, III, p. 79—87; idem, *Les peuples de l'Est de Carpathes et leur relations avec les provinces orientales*, în *Actes du VIIIe Congrès international de sciences préhistoriques et protohistoriques*, III, Belgrad, 1973, p. 243—246.

Spațiul și scopul acestei prezentări ne permit doar a indica lipsurile și limitele lucrării, fără a putea comenta toate problemele puse în discuție. Modul în care este tratată tema enunțată prin titlul cărții, ne face să presupunem că omisiunile bibliografice sunt voite, iar limitele lucrării preconcepte. O realitate demonstrată pe baza investigației arheologice în concordanță cu celelalte izvoare⁴ nu poate fi infirmată prin deducție logică, ori prin citarea trunchiată a zeci și chiar sute de autori⁵. Fenomenul romanizării nu poate fi redat printr-o definiție general-valabilă, cât de abstractă ar fi aceasta, deoarece acest fenomen comportă nuanțe specifice de la o zonă la alta. Pentru teritoriile de la Dunărea de Jos există de mult o viziune plauzibilă asupra procesului de romanizare, care este aprofundată pe măsura acumulării informației (Pârvan, V., 1923, p. 103, 106, 109, 111, 130; Vulpe, R., 1938, p. 192, 201—202, 243; idem, 1968, p. 16, 20, 22—23, 186, 292; Sanie, S., 1981, p. 27, 40—41, 72, 135, 202, 225—227; Ioniță, I., 1982, p. 45—46, 120; Suceveanu, Al., Barnea, Al., 1991, p. 8, 42, 55, 139—140). Argumentat a fost susținută și acțiunea de romanizare a provinciei Moesia Inferior, prin extinderea politică, economică și culturală romană în sudul Moldovei, precum și în nordul pontic în secolele I—III d.H. (Suceveanu, Al., 1977, p. 21; Sanie, S., 1981, p. 7, 19, 38, 41, 73, 135, 227; Ioniță, I., 1982, p. 13—14, 17—18, 28, 45—48, 51). Tot printre limitele lucrării considerăm și citarea trunchiată a unor autori, cum reiese din folosirea unui citat din P. Ovidius Naso, la p. 44. Dorind să sublinieze numărul impresionant al sarmaților aflați la Tomis și în general în Dobrogea la începutul secolului I d.H., N.Č. se sprijină pe mărturia poetului sus-amintit: „În graiul cel sarmatic — iertați-mă, o Muze! Chiar eu vorbesc adese, chiar eu, poet roman” (Ovid, *Tr.*, V, 7, 55; *Ep. ex. Pont.*, III, 2, 70). N-am pus nici un moment la îndoială prezența sarmatică la Tomis în această perioadă, dar aceasta nu ne-a împiedicat de a urmări versul citat în contextul în care apare⁶. Într-adevăr în *Tristii*, V, 7 (*Moravurile tomitanilor*) avem: 55 *Ille ego Romanus vales, ignoscite, Musae, / 56 Sarmatico cogor plurima more loqui.* Pentru a depista sensul acestei *sarmatico loqui* să însoțim formularea gândului poetului pe parcursul întregii elegii, când nominalizează etnia „barbarilor”, ori limba lor: 11 *Mista sic haec quamvis inter Graetasque Gelasque, / 12 A male pacatis vultu trahit ora Getis. / 13 Sarmaticae major Geticaeque frequenta gentes / 14 Per medias in aquis itque reditque vias. / 51 In paucis remanent Graiae vestigia linguae: / 52 Haec quoque jam Getico barbara facta sono.* Să trecem la *Epistule din Pont*, III, 2, urmărind aceleași obiective: 37 *Hic quoque Sauromatae jam vos novero, Gaetage, / 38 Et tales animos barbara turba probat / 39 Quum ego de vestra nuper probitate referem, / 40 Nam didice gelice sarmaticae loqui. / 96 In Scythia magnum nunc quoque nomen habet — rostește Ovidius prin gura unui bătrân care-i relatează despre prietenia impresionantă a doi tineri greci. Și poetul exclamă, în continuare: 101 *Quid facere Ausonia geniti debetis in urbe, / 102 Quum tangent diris talia facta Gelas?* Deci faptele îi mișcă pe geții și nu pe sarmați, chiar dacă bătrânul povestitor se arată originar din *Scythia magna*. În această ordine de gând, credem că versul citat de autoare se referă la limba getică și nu la cea sarmată. De altfel, la p. 93 autoarea se rialază la părerea că Ovidius n-ar fi citat versurile în getică (3), ci în greacă. Citatul pe care l-am comentat, ne face să presupunem că sursele literare antice, utilizate atât de des, l-au fost accesibile autoarei doar în traducere și de cele mai multe ori, nici nu le corelează cu celelalte izvoare.*

¹ I., *Din istoria și civilizația dacilor liberi (secolele II—IV e.n.)*, Iași, 1982; Suceveanu, Al., Barnea, Al., *La Dobroudja romaine*, București, 1991.

² Despre citarea trunchiată mai jos la comentarea versului din Ovidiu.

³ Publius Ovidius Naso, *Omnia opera*, volumen septimum, Parisiis, Colligebat Nicolaus Eligius Lemaire, 1820.

³ Pentru a suplini, probabil, lipsa din lucrare a populației sedentare dintre Prut și Nistru, lucru reflectat și pe harta anexată.

⁴ Vezi: Pârvan, V., *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1982; idem, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, București, 1923; Vulpe, R., *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938; Vulpe, R., Barnea, I., *Din istoria Dobrogei*, II, București, 1968; Sanie, S., *op. cit.*; Ioniță,

În fine, recunoaștem în lucrarea prezentată poziția oficială a fostei istoriografii sovietice, care negă unitatea romanității la Dunărea de Jos, respingând *ob ovo* continuitatea unei populații romanizate între Nistru și Carpați. Astfel am putea explica și citarea în cartea [de față a circa optsprezece lucrări și articole ce privesc nemijlocit etnogeneza și istoria slavilor. De altfel, N.Č. nu aduce nimic nou pentru consolidarea acestei poziții. Mai puțin explicabilă ni se pare utilizarea clasicii marxismului, care sunt „constrânși”

să intervină de douăsprezece ori pentru sprijinirea afirmațiilor autoarei. Așa cum reiese din cele expuse până acum, considerăm că tratarea temei enunțate prin titlul lucrării prezentate nu reflectă stadiul actual al cercetării. Este cel puțin surprinzătoare apariția unei asemenea cărți la Chișinău în anul 1990, precum și lipsa unei replici științifice până în prezent?

VICTOR COJOCARU, ALEXANDRU POPA

O. D. Dașevskaja, *Pozdnie skify v Krymu* (Sciții târzii în Crimeea), repertoriu de izvoare arheologice, Moskva, „Nauca”, 1991, 50 p. + 75 pl. și două hărți

Lucrarea a apărut sub numărul D1-7, în colecția *Arheologia SSSR*, repertoriu de izvoare arheologice în anul 1991. Cercetarea autoarei se referă la teritoriul Crimeii în secolele III î. de H. — III d.H., perioada când acest teritoriu devine centrul regatului scit. În această lucrare este întreprinsă o încercare de a reprezenta toate monumentele ce aparțin sciților târzii din Crimeea (75 așezări, 60 necropole tumulare, 30 necropole plane). Studiul este compus din două capitole (I. Așezări; II. Necropole), prefață și concluzii. În *Prefață* este expus succint istoricul cercetărilor principalelor monumente din zonă și principalele discuții care s-au dus în legătură cu interpretarea acestor monumente.

Capitolul I este dedicat așezărilor scitice și constă din câteva subcapitole. În subcapitolul I, „Topografia, categoriile și sistemul de fortificație ale așezărilor” sunt trecute în revistă acele forme de teren pe care erau amenajate așezările scitice (fortificate și nefortificate). Cele fortificate sunt împărțite de către autoare în trei categorii: I — amplasate pe promontorii triunghiulare (Neapol, Zmeinoe, Krasnoe etc.); II — pe platouri evidențiate (Djalman, Tolbaș, Caragați etc.); III — amenajate pe locul așezărilor grecești de pe litoral (Čiaica, Tarpanei etc.). Subcapitolul „Construcții obștești, gospodărești și locuințe” cuprinde o descriere a tuturor construcțiilor depistate în așezările scitice din Crimeea. O atenție deosebită este acordată locuințelor, care în majoritatea cazurilor sunt construite din piatră, alături de care se întâlnesc colibe și bordeie. În subcapitolul „Gospodărie, unelte de muncă, obiecte de uz casnic și de artă” se face o prezentare a principalelor înfăptuirii ale populației Crimeii în secolele III î. de H. — III d.H.; agricultura, viticultura, pescuitul și olăritul. Un loc aparte în acest subcapitol îl ocupă descrierea ceramicii, care în majoritate este confecționată cu mâna. Ceramica lucrată cu mâna este împărțită în trei grupuri zonale, fiecare având particularitățile sale locale: ceramica din Crimeea centrală; ceramica din nord-vestul

Crimeii și ceramica din sud-vestul Crimeii. Ceramica lucrată la roată este reprezentată prin cea de import. Prezența monedelor (toate de factură grecească și romană) este atestată prin descoperiri izolate (40 monede) și în tezaur (4).

În *Capitolul II* sunt descrise monumentele funerare ce aparțin sciților târzii din Crimeea. Ca și capitolul precedent, acesta este împărțit în câteva subcapitole. Subcapitolul „Construcțiile funerare și ritul funerar” este dedicat ritului și ritualului funerar. Înfirmările se efectuau atât în necropole tumulare, cât și în necropole plane. Ultimele sunt divizate de către autoare în trei grupuri locale: necropole din Crimeea centrală, necropole din nord-vestul Crimeii și necropole din sud-vestul Crimeii, care se deosebesc după unele detalii ale ritualului funerar. De asemenea, în acest subcapitol se face o prezentare a mausoleului de la Neapol, ce conține înfirmări din perioada secolelor II î. de H. — I d.H. Ritul funerar în toate categoriile de necropole este înhumarea. Incinerarea este atestată numai în două necropole plane din Crimeea de sud-vest: Belbec (4 cazuri) și Černorečensk (33 cazuri). În această parte a lucrării, de asemenea, se atrage atenția și asupra stelelor antropomorfe, care sunt prezente în unele necropole scitice. În subcapitolul „Inventar funerar” cercetătoarea face o prezentare a tuturor obiectelor ce însoțeau defunctul. Aici sunt trecute în revistă ceramica lucrată cu mâna și la roată, vasele de sticlă, uneltele de muncă, armamentul, piesele de harnașament, piesele vestimentare, podoabele și obiectele de toaletă.

În concluzii, pe baza izvoarelor scrise și arheologice se face o încercare de a restabili istoria sciților târzii din Crimeea. Lucrarea este însoțită de repertoriul ale așezărilor și necropolelor scitice târzii din Crimeea. De asemenea, lucrarea posedă un bogat material ilustrativ care completează reușit textul propriu-zis.

AUREL ZANOGHI

JOHN REGISTER, *Sept comptes-rendus inédits de Georges I. Brătianu (Première partie) et (Secondă parte)*, în *Parliaments, Estates and Representation*, 10, 1990, 1, p. 89—113, și 10, 1990, 2, p. 189—213.

Într-o cuvântare rostită în primăvara anului 1947 la ședința organizată cu prilejul împlinirii a zece ani de la întemeierea Institutului de Istorie Universală „N. Iorga” din București, directorul acestuia, Gheorghe I. Brătianu, menționa o comunicare pe care urma să o susțină chiar la respectiva ședință, intitulată *H.G. Wells și istoria universală*. În broșura unde era inserată cuvântarea, se specifică faptul că textul comunicării se află sub tipar în nr. XXIV din *Revue historique du Sud-Est européen*, corespunzător anului

1947 (Gh. I. Brătianu, *Cuvânt de deschidere la ședința comemorativă din 1 aprilie 1947, în Institutul de istorie universală „N. Iorga” la zece ani de la întemeiere*, București, 1947, p. 3), număr ce nu avea însă să mai apară din poziția noilor autorități, la fel ca toate celelalte publicații periodice de istorie, fondate înainte de război. Eram cu totul sceptic că textul în discuție s-ar mai fi păstrat, având în vedere că în septembrie 1947 marele istoric i se impusese domiciliu forțat, iar în mai 1950 fusese internat în sinistra închisoare

? Abrevieri folosite: Ioniță, I., 1982 = *Din istoria și civilizația dacilor liberi (dacii din spațiul est-carpatic în secolele II—IV e.n.)*, Iași; Pârvan, V., 1923 = *Inceputurile vieții romane la gurile Dunării*, București; RIEB = *Revue internationale des études balkaniques*; Sanie, S., 1981 = *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (secolele II î.e.n.—III e.n.)*, Iași; SCIV(A) =

Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie); SA1 = Studii și Articole de Istorie; Suceveanu, Al., 1977 = *Viața economică în Dobrogea romană (sec. I—III e.n.)*, București; Suceveanu, Al., Barnea, Al., 1991 = *La Dabroudja romaine*, București; VDI = *Vestnik Drevnei Istorii*; Vulpe, R., 1938 = *Histoire ancienne de la Dabroudja*, București; Vulpe R., 1968 = *Din istoria Dobrogei*, vol. II, București.

de la Sighet, unde peste trei ani avea să-și sfârșească zilele în împrejurări tragice, neelucidate pe deplin nici până astăzi, victimă a bestialității comuniste. Iată însă că o bibliografie a operei științifice a lui Gheorghe I. Brătianu apărută în 1983 —, fără dezvăluirea numelui celui care a întocmit-o, reprezentând, din informațiile culese ulterior, rodul strădanilor profesorului Éric de Dampierre —, ne relevă în rândul lucrărilor sale inedite și articolul despre H.G. Wells în traducere franceză (*Les écrits de G.I. Brătianu*, Paris, 1983, p. 28). Lucrarea H.G. Wells et l'histoire Universelle, însoțită de notificarea *Nova et Vetera*, este, de asemenea, menționată într-o completare pe care însuși autorul o va face — probabil în a doua parte a anului 1948 — la propriul *Memoriu de studii și lucrări, 1916—1941*, tipărit la București în 1942, completare rămasă în manuscris până nu de mult. Respectivul articol era inclus — nu prea adecvat — la rubrica de „Serieri de informație și propagandă” (Șt. S. Gorovei, Gh. I. Brătianu — completări la „Memoriu de studii și lucrări”, în *Confluente istoriografice românești și europene. 90 de ani de la nașterea istoricului Gheorghe I. Brătianu*, coord. V. Spinei, Iași, 1988, p. 361).

În aceeași bibliografie a lucrărilor lui Brătianu, pe lângă studiul dedicat concepției faimosului autor englez asupra istoriei universale, sunt enumerate și șase recenzii aflate în manuscris, ale unor importante volume apărute în străinătate: Louis Halphen, *Introduction à l'histoire* (Paris, 1946), Jacques Pirenne, *Les grands courants de l'histoire universelle*, II, *De l'expansion musulmane aux traités de Westphalie* (Paris-Neuchâtel, 1946), Marc Bloch, *L'étrange défaite* (Paris, 1946), Ferdinand Lot, *L'art militaire et les armées au Moyen Âge en Europe et dans le Proche Orient*, 2 vol. (Paris, 1946), Mathias Gyóni, *Zur Frage der rumänischen Staatsbildungen im XI. Jahrhundert in Paristrion* (Budapesta, 1944, „Ost-mitteleuropäische Bibliothek”, 4; extras din *Archivum Europae Centro-Orientalis*, IX—X, 1943—1944) și Bernard Newman, *Balkan Background* (New York, 1945). Specificarea numărului de pagini a manuscriselor recenziilor reprezintă un indiciu că ele se păstrau, astfel că se putea spera la valorificarea lor, precum s-a procedat și cu alte postume ale ilustrului istoric: *La mer Noire. Des origines à la conquête ottomane* (München, 1969), *Statul domnesc și adunarea stărilor în Principatele române* (Évry, 1977), *În jurul întemeierii statelor românești* (în *Elthos*, Paris, II, 1975, p. 8—67; III, 1982, p. 37—119) etc.

Acest deziderat s-a putut materializa recent, grație eforturilor lui John Rogister, profesor la Universitatea „Paul Valéry” de la Montpellier, căruia doamna Maria G. Brătianu i-a încredințat spre publicare textele originale — dactilografiate sau în manuscris — ale tatălui său, recuperate din țară nu fără dificultăți. Profesorul de la Alma mater din Montpellier manifestase și anterior interes pentru opera lui Gheorghe I. Brătianu, investigându-i aportul la problema adunărilor de stări: *Les Assemblées d'états dans l'œuvre de George I. Brătianu*, în *Parliaments, Estates and Representation*, V, 1985, 1—12. Adecvată pentru acest studiu, publicată în citată, editată de Comisia Internațională pentru Istoria Instituțiilor Reprezentative și Parlamentare, ni se pare însă mai puțin fereit aleasă spre a găzdui articolul despre Wells și cele șase recenzii ale lui Brătianu, întrucât ea se află în perimetrul interesului unor cercuri limitate de istorici. În altă ordine de idei, mai notăm că titlul sub care sunt publicate postumele marelui istoric român nu este întru totul potrivit, deoarece paginile dedicate viziunii lui Herbert George Wells asupra istoriei universale nu intră în categoria de „comptes-rendus”, nefiind prezentată vreă lucrare anume a autorului englez de *best-sellers*-uri, ci concepțiile lui generale, pe baza principalelor sale opere. De altfel, în completarea făcută de Brătianu la memoriul de lucrări menționat mai sus, respectivul titlu nu era inclus în categoria recenziilor. De asemenea, considerăm că ar fi fost firesc ca autor al grupajului de texte să fi figurat numele lui G.I. Brătianu, chiar dacă profesorului de la renumita universitate din Provence îi revine meritul incontestabil de a le fi însoțit cu comentarii docte.

Privitor la acestea din urmă se cuvine a releva informațiile succinte și exacte în legătură cu personalitatea autorului micilor lucrări postume, fără îndoială, utile cititorului occidental, de regulă beneficiar al unor noțiuni restrânse sau trunchiate referitoare la istoriografia românească. Totodată, remarcăm considerațiile și notele judicioase asupra lucrărilor înfățișate, care îl dezvăluie pe John Rogister ca familiarizat cu opera lui Gheorghe Brătianu și, în același timp, cu literatura exegetică recentă a acesteia.

După cum presupunea editorul, cele șapte texte erau destinate publicării în *Revue historique du Sud-Est européen*. Despre două din ele — cel despre prospectarea istoriei universale de către Wells și recenzia volumului II al sintezei lui Jacques Pirenne — există, de altfel, referiri explicite datorate chiar autorului lor. Celelalte cinci recenzii erau și ele aproape sigur menite inserării în periodicul amintit, unde Gh.I. Brătianu figura ca director începând de la numărul XVIII, aferent anului 1941. În cele șase numere apărute până în 1946 el a publicat în paginile sale recenzii și note bibliografice la aproape 40 de lucrări românești și străine, cu mult mai mult decât redactase în 20 de ani anteriori (cf. V. Spinei, *Opera științifică a lui Gheorghe I. Brătianu. Bibliografie*, în Gh.I. Brătianu, *Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană*, II, trad. M. Spinei, ed. V. Spinei, București, 1988, p. 325—328), ceea ce se explică prin ambiția de a conferi o atractivitate suplimentară revistei pe care o dirija.

Recenziile întocmite de Gheorghe I. Brătianu au avut în vedere lucrări cu un vast diapazon tematic, incluzând aspecte teoretice, sinteze cuprinzătoare ale evoluției umanității, prospectări asupra unor spații geopolitice, domeniul artei militare în evul mediu, exegeze de texte privind realitățile politice românești din Balcani, oglindind erudiția și comprehensiune în probleme foarte diverse și complexe ale istoriei universale. Cu unii din autorii recenzați Brătianu întreținuse statornice raporturi colegiale. Ferdinand Lot (1866—1952), ale cărui cursuri le frecventase la Paris în 1921—1922, l-a devenit conducător de doctorat, ceea ce nu l-a împiedicat pe savant să-i combată cu rigoare și fermitate aserțiunile privind geneza poporului român în volumul *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain* (București, 1937; ed. a 2-a, 1942; ed. a 3-a, 1988, îngrijită de S. Brezeanu). Pe Marc Bloch (1886—1944) îl cunoscuse în 1928 la cel de-al VI-lea Congres Internațional de științe istorice de la Oslo, păstrând contacte constante și fructuoase, între altele colaborând la faimoasele *Annales d'histoire économique et sociale*, la ale căror direcții programatice a aderat cu întreaga persuasiune (cf. L. Boia, *L'historiographie roumaine et l'école des „Annales”*. *Quelques interférences*, în *Analele Universității București, Istorie*, XXVIII, 1979, p. 32, 40; P. Teodor, *Gheorghe I. Brătianu și spiritul „Analelor”*. *Analogii, sincronisme și convergențe*, în *Confluente istoriografice...*, p. 25—46), ilustrându-le prin câteva opere de referință. Nu întâmplător, unul din cei doi mentori de la *Annales*, M. Bloch, li va prezenta în paginile celebrelor reviste trei dintre acestea: *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle* (Paris, 1929), *Recherches sur Viciina et Celatea Albă* (București, 1935) și *Privilèges et franchises municipales dans l'empire byzantin* (Paris-București, 1936). Reputatului istoric, victimă a represaliilor naziste, Gh.I. Brătianu avea să-i dedice în *Revue historique du Sud—Est européen* (XXIII, 1946, p. 5—20) un mișcător medalion: *Un savant et un soldat: Marc Bloch (1886—1944)*, calificative ce i se pot atribui și lui însuși în egală măsură. Nu numai Bloch, ci și Louis Halphen (1880—1950) avea să-i facă o prezentare a admirabilei sale teze de doctorat, *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle* (în *Revue critique d'histoire et de littérature*, 1931, sept., p. 393—394). La rândul său, Brătianu comentase concomitent o amplă sinteză la care renumitul medievist francez era coautor: H. Pirenne,

A. Renaudet, E. Perroy, M. Handelsman, L. Halphen, *La fin du Moyen Age*, I—II, Paris, 1931, în *Revista istorică română*, I, 1931, 3, p. 301—304. Totodată, într-o notă intitulată *La place de l'Europe Orientale dans l'histoire générale du Moyen Age*, inclusă în aceeași *Revista istorică română* (III, 1933, 1, p. 78—79), el își expusese anumite considerații pe marginea unei recenzii făcute de Ferdinand Lot volumului lui L. Halphen, *L'essor de l'Europe, XIe—XIIIe siècle*, Paris, 1932. Dintre cele șase recenzii editate de John Rogister, cea mai extinsă — am zice chiar supradimensionată — este dedicată operei lui Jacques Pirenne (1891—1972), căreia îi înfățișează rezumativ ideile și conținutul tuturor capitolelor, la fel cum procedase și în cazul primului volum al lucrării acestuia în *Revue historique du Sud—Est européen*, XXII, 1945, p. 288—305. Singura din lucrările recenzate aflate în

conexiune amplă cu istoria spațiului românesc, cea a lui Mathias Gyóni (1913—1955), i-a oferit prilejul lui Brătianu de a-și reafirma opiniile privitoare la caracterul etnic al conducătorilor așa-numitelor formațiuni politice din Paris-trionul secolului al XI-lea, opinii în dezacord cu cele adoptate de N. Iorga și N. Bănescu, dar în congruență cu interpretările susținute de bizantinologul maghiar și de unii reprezentanți ai istoriografiei românești. Chiar dacă aceste recenzii sunt publicate cu peste patru decenii de la redactarea lor, ele își păstrează în mare parte cota de interes, ca orice alte rânduri purtând semnătura marelui savant care a fost Gheorghe I. Brătianu.

VICTOR SPINEI